

**Київські
митрополити
XVII—XVIII ст.**

ДАК «Укрвидавполіграфія»
м. Київ
2018

ББК 63.3(4УКР)
М70

Митрополит Дмитрій (Рудюк), Протоієрей Юрій Мицик
М70 Київські митрополити XVII—XVIII ст. — Київ: ДАК
«Укрвидавполіграфія», 2018. — 122 с.
ISBN 978-966-97592-3-8

У книзі подається на широкому фактичному матеріалі та на підставі як опублікованих, так і архівних джерел, стислий нарис біографій київських митрополитів — предстоятелів Української Православної Церкви XVII—XVIII ст., які здебільшого були також визначними культурними, а іноді — політичними діячами України.

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-97592-3-8

© Митрополит Дмитрій (Рудюк),
Протоієрей Юрій Мицик
© ДАК «Укрвидавполіграфія», 2018

ВСТУП

Вітчизняні літописи, починаючи з «Повісті временних літ» святого Нестора Печерського, традиційно значну увагу приділяли історії Церкви і зокрема її предстоятелям. Пізніше стали складати списки київських митрополитів, які нерідко супроводжувалися стислими біографічними довідками, а з XIX ст. почали писати книги про деяких з митрополитів. Жовтневий переворот, здавалося, поставив жирну крапку на дослідженнях такого роду. Особливо сильно більшовицькі репресії вдарили по Українській Автокефальній Православній Церкві, яка була заборонена, а її духовенство майже повністю знищене. Дослідження історії Церкви в Україні фактично припинилося, воно було можливим лише в еміграції. Але перебудова та Українське національне відродження кінця 80 — початку 90-рр. XX ст. принесли довгоочікувані переміни, тому в Україні почало з'являтися дедалі більше цінних досліджень цієї проблематики. Значний інтерес громадськості викликають і постаті київських православних митрополитів, зокрема і святі, і педагоги, і вчені, і талановиті адміністратори. Ураховуючи це, ми написали цю книгу. Не обійшлося без труднощів: про деяких митрополитів (наприклад, св. Петро Могила) збереглося досить багато джерел, написані книги про нього, зокрема нами, а про більшість з них відомо й написано дуже мало. В одних випадках доводилося значно

скорочувати виклад, в інших же — охоплювати всі відомі факти, щоб скласти хоча б короткий нарис.

Слід зазначити, що та Церква, яка існувала в українських і білоруських землях під владою Речі Посполитої, окреслена нами терміном: Українсько-Білоруська Православна Церква (УБПЦ). Що стосується Церкви, яка існувала в Московському царстві — Російській імперії, то вона окреслена нами сучасним визначенням: Російська Православна Церква (РПЦ). Ураховуючи те, що 2015 р. є роком ювілейним: 400 років тому була заснована братська школа у Києві, від якої почалася Києво-Могилянська Академія (*далі — КМА*), ми приділили увагу цьому видатному центру науки і культури. Також зазначимо, що датували події ми за старим стилем, а в деяких випадках паралельно датували (за обома стилями).

СВ. ІОВ БОРЕЦЬКИЙ

Після Берестейської церковної унії 1596 р., коли більшість православних єпископів на чолі з київським митрополитом Михайлом Рогозою перейшла в католицизм, православні українці і білоруси опинилися перед серйозним викликом: піти за своїми владиками або боротися за повернення колишнього статусу УПЦ, долаючи тяжкі перепони, наражаючись на репресії, навіть втрату життя. Більшість православних лишилися вірними вірі батьків. А першим митрополитом відродженої православної ієрархії став Іов Борецький.

Святитель Іов (в миру Іван Матвійович Борецький) походив з родини українського шляхтича с. Бірча Руського воєводства на Галичині (нині містечко Бірча на Перемищині, Польща). Рік і дату його народження важко встановити. Також нічого невідомо про дитинство майбутнього святителя. Свого часу митрополит Іов згадував про «убогую отчизну нашу в Борчу... церков і монастир св. Онуфрія». Напевно батьки дали Іванові непогану початкову освіту, а вже потім направили навчатися далі: спочатку до Львівської братської школи, а відтак і до Острозької академії. Тут Іван Борецький мав змогу познайомитися з плеядою вчених-богословів. Деякі дослідники вважають, що Іван Борецький міг навчатися в Ягелонському університеті у Кракові коштом князя Костянтина

Острозького, але жодних достовірних відомостей про здобуття такої освіти майбутнім святителем ми не маємо.

У добу палкої полеміки довкола унії, на запрошення львівського братства, майбутній митрополит стає дидакалом (учителем) грецької та латинської мов львівської братської школи, можливо й богослов'я. З цією школою пов'язано майже двадцять років життя святителя. Невдовзі він став її ректором, і слава про цього викладача жила і у XVIII ст.

1605 року Іван Борецький залишає Львів. У цей період він бере шлюб з Никифорією Федорівною Чехович. У цьому шлюбі народилося як мінімум троє дітей (двоє синів (старший — Стефан) і дочка Євпраксія). Незабаром Іван Борецький став священником і переселився до Києва в нелегкі для УБПЦ часи. Під тиском влади Речі Посполитої храми один по одному переходять до рук прибічників Берестейської церковної «злуки» з Римом. Іван Борецький оселяється у Києві на Подолі (в районі сучасної Спаської вулиці) і у 1610—1615 рр. служить у Воскресенській церкві. Тут, біля храму, він мешкає разом з дружиною у власному будинку. Борецький — один із засновників Київського братства та Київської братської школи (1615). Маючи за плечима великий досвід викладацької та адміністративної роботи, о. Іван Борецький стає ректором цієї школи (1615—1618), викладає грецьку й латинську мови, імовірно і філософію, значну увагу приділяє музиці й співам, богослов'ю, а при Воскресенському храмі, у своєму будинку, започатковує парафіяльну школу, де не лише навчає, але й утримує своїм коштом обдарованих учнів.

На той час центр духовного та національного життя переміщується до Києва. 1618 р. усе Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним увійшло до Київського Богоявленського православного братства, заснованого трьома роками раніше (1615). Фундаторкою школи при православному братстві стає вдова мозирського маршалка Стефана Лозки — Галшка (Єлизавета) Гулевичівна, яка жертвує ділянку землі на Подолі

під будівництво школи, де згодом постане славетна Києво-Могилянська академія.

Наприкінці 1617 — початку 1618 років отець Іван переконує свою дружину Никифорію спільно з ним прийняти чернецтво. Приблизно 1619 року, після проходження послуху, ієрей Іван Борецький приймає постриг у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі з ім'ям Іова. Невдовзі стає його ігуменом. Його колишня дружина, згідно з переказами, стає ігуменею Іоано-Богословського монастиря, що знаходився в межах Михайлівської гори, поруч із Золотоверхою обителлю. Про діяльність ігумена Іова Борецького як настоятеля Золотоверхого монастиря відомо зовсім небагато. Будучи членом вченої богословської групи, створеної Єлисеєм Плетенецьким, він виправляв «Анфологон» (вибрану Святкову Мінею на весь рік), який було надруковано 1619 року. Цю богослужбову книгу ігумен Іов перекладав з грецької церковнослов'янською мовою. Він же видав документ, у якому йшлося про ремонт бічних вівтарів Золотоверхого собору та заготовлення матеріалів для побудови дзвіниці.

Ігумен Іов Борецький був безкінечно доброю і чуйною людиною, простою і доступною, сердечно відгукувався на страждання багатьох людей. За такі чесноти його порівнювали зі святим Іоаном Милостивим. Його ім'я було широко відомим серед простого люду Києва і околиць, що зрештою стало однією з причин обрання його на третьому році ігуменства Київським митрополитом.

З проголошенням унії на Берестейському соборі 1596 р. та визнанням її на польському сеймі 1597 р., православне духовенство, було поставлене в Речі Посполитій поза законом. Щороку на початку XVII ст., правовий стан православних погіршувався, хоча вони рішуче обстоювали свої права і привілеї на сеймах. Невдовзі після проголошення Берестейської унії померли двоє православних єпископи: львівський — Гедеон Балабан (1607) та перемиський — Михайло Копистенський (1610), а Єремія Тисаровський,

якого вдалося ствердити на львівській кафедрі, залишився єдиним і не міг, згідно з церковними канонами, висвячувати нових єпископів. (Для такого висвячення (хіротонії, рукоположення) потрібна участь 2—3 єпископів). Вибори нових православних ієрархів стали неможливими. «Подавець церковних хлібів» — польський король — не дозволяв цього робити. Але спротив православних не припинявся, відбулося лише перегрупування сил: очолили опір православні братства, а згодом — і козацтво, яке більше ототожнювало свою боротьбу із захистом прав переслідуваної Православної Церкви.

У лютому 1620 р. до Путивля прибув Єрусалимський патріарх Феофан, який, залишивши межі Московської держави, попрямував до колиски Давньої Русі — Києва. На своєму шляху він зупинився в Прилуках, де його радо зустрів гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний з безліччю козаків, у супроводі яких патріарх безперешкодно прибув до самого Києва 22 березня, таким чином зруйнувавши плани польської влади, яка хотіла якнайшвидше спровадити патріарха за межі Речі Посполитої. Він зупинився у паломницькому будинку київського братства при монастирі на Подолі. Козаки поставили навколо цього місця сторожу і, за висловом літописця, «аки пчолы матку свою, тако святійшого отця і пастиря вівці словеснії від вовків ворожих стережаху». Разом з Єрусалимським патріархом до Києва прибули ще двоє архієреїв: Софійський митрополит Неофіт та Страгонський єпископ Авраамій. Їх супроводжували екзархи двох інших східних патріархів архімандрит Арсеній з грамотою від Константинопольського патріарха Тимофія та протосинкел ієромонах Йосиф з грамотою від Олександрійського патріарха Кирила Лукаріса. Приїзд патріарха Феофана викликав неабиякий інтерес та щиросерду радість православного люду. З усіх куточків України до Києва почали прибувати представники православних братств, єпархій. Певна річ, церковно-урядуюча діяльність патріарха у Києві в цей час не могла мати відкритого характеру, вона вершилась всупереч

бажанню польської влади і без будь-якої підтримки з боку офіційних властей». Позасумнівним є соборний характер цієї діяльності.

Перш за все дії Єрусалимського святителя були спрямовані на те, щоб поставити єпископів на осиротілі українські православні кафедри. Патріарх Феофан першим висвятив на єпископа Перемиського ігумена Межигірського Спасо-Преображенського монастиря Ісаю Копинського. Це сталося 6-го жовтня 1620 р. у Богоявленській церкві Києво-Братського монастиря за зачиненими вікнами і тихого співу. Через три дні, 9-го жовтня, у тій самій братській Богоявленській церкві, так само було рукоположено на митрополита Київського Іова Борецького. Невдовзі архієпископом Полоцьким став Мелетій Смотрицький.

Саме цього часу поляки програли військову кампанію проти турків. З цього приводу король скликав у Варшаві сейм. На нього прибули депутати від православних. Вони вже були поінформовані про те, що у Києві фактично була відроджена православна ієрархія. Один з православних делегатів Лаврентій Древинський, відкрито виступив з промовою проти утисків православних у Речі Посполитій. У відповідь на цю промову король разом із сеймом знову затвердив для спокою православних сеймову конституцію 1607 р. і обіцяв на майбутнє роздавати церковні бенефіції, зважаючи саме на неї. Король формально заборонив переслідування та утиски православних за їхню віру, надав повну свободу у відправі богослужінь, підтримав усі права і привілеї та вольності, даровані православним його предками, так як і права православних братств та засвідчував, що у майбутньому буде давати їм православних владик, архімандритів та ігуменів і роздаватиме церковні маєтки, що були призначені їм здавна. Але це було переважно на папері... Тому православні депутати не ризикнули у такий складний момент звертатися до короля з проханням про легалізацію нововисвячених владик. Польський король Сигізмунд III 10.11.1620 р. із сейму відправив свого посла з листом до патріарха Феофана, прохаючи його, щоб

він схилив запорожців коритися королівській волі та виступити на боротьбу з ворогами Речі Посполитої.

Тим часом, 7.01.1621 р. патріарх залишив Київ і в супроводі нововисвячених владик, духовенства та великої кількості народу, під охороною козаків, попрямував до молдавського кордону. Дорогою, у Трахтемирівському монастирі та в Білій Церкві, патріарх звершив ще три архієрейські хіротонії: архимандрита Єзекіїля Курцевича поставлено на єпископа Володимирського і Берестейського, ігумена Ісаакія Борисовича — на єпископа Луцького і Острозького та ігумена Паїсія Іполитовича — на єпископа Холмського. На Пінську кафедру патріарх поставив грека Авраамія, єпископа Страгонського. Тут патріарх Феофан просив гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного виконати наказ короля — козакам виступити на війну проти турків.

Наприкінці січня Єрусалимський патріарх прибув у прикордонне містечко Буша. Тут відбувся останній собор нашої Церкви за участю патріарха, який розглянув «устав, чин і звичаї. Зокрема, собор звернув увагу на декілька звичаїв і традицій, які суперечили благочестю і постановив «ізнести їх із Церкви Христови». Крім цього на соборі патріарх написав і вручив митрополитові Іову Борецькому грамоту з означенням діяльності патріарха УПЦ, викладенням соборних постанов і патріаршого заповіту нововисвяченим ієрархам. 12.03.1621 р. патріарх уже був на території Валахії. Майже одночасно (10 березня) до короля Сигізмунда III було відправлено посольство на чолі з Марком Жмайлом — майбутнім керівником антипольського повстання 1625 р., яке зокрема мало боротися за визнання відродженої церковної ієрархії на чолі з Іовом Борецьким і заборонити унію.

Після від'їзду патріарха тривала соборна діяльність відродженої ієрархії УБПЦ, зокрема її предстоятеля митрополита Іова Борецького. Вже незабаром відбувся київський Собор. Це сталося у дні Святої Тройці, що припала 1621 року на 20 травня. На собор прибуло майже все православне духовенство. Детальних історичних свід-

чень про цей собор не збереглося. Але можна упевнено сказати, що головним питанням на соборі було досягнення нововисвяченою ієрархією правочинного становища в державі, також розглядалося питання про повернення православної ієрархії старожитніх прав і вольностей, які вона втратила з упровадженням унії. Засідання цього собору тривало довго, останнє з них відбувалося вже не в Києві, а в Сухій Діброві. Саме тут у середині червня відбулася козацька рада за участю православних ієрархів. Тривала вона три дні. Присутніми на ній були, окрім козаків, митрополит Іов Борецький, єпископ Єзекіїль Курцевич, триста священників і п'ятдесят ченців. На чолі 40-тисячного козаків був гетьман Яцько Нерода — Бородавка та колишній гетьман — Петро Конашевич-Сагайдачний.

Першого дня на засіданні київський митрополит Іов Борецький скаржився на короля й уряд за те, що в Речі Посполитій давню православну віру пригнічують і утискають. Святитель перед зібранням прочитав листа, якого отримав з Вільна, і показав список віленських православних братчиків, що постраждали за віру, з яких одні були страчені, інші посаджені у в'язниці, а треті кинуті до ями. На цьому зібранні розглядали участь козаків у військових діях Речі Посполитої. Для цього на третій день ради було створене посольство до короля на чолі з Сагайдачним, єпископом Єзекієм Курцевичем і двома іншими делегатами. Головною метою посольства було просити короля, щоб він затвердив митрополита та інших нововисвячених православних ієрархів. На випадок відмови, козаки погрожували захопити всю шляхту, «бо так радив це зробити митрополит Іов», — додає очевидець. Це посольство дійсно було прийняте королем, але жодного успіху не мало. Легалізації ієрархії можна було очікувати лише після смерті Сигізмунда III.

Один з сучасників згадує про «собор Борецького зі шляхтою в Житомирі». Зібрання шляхти відбулося у липні 1621 р. Саме цього часу тут засідав передсеймовий сеймик шляхти Київського воєводства. Можемо припустити, що саме тоді митрополит Іов, дбаючи про

становище ієрархії та духовенства, скликав собор. На ньому було розглянуто ті самі питання. Але у зв'язку з військовими діями з боку турків, було вирішено не ставити поруч проблеми церковні і державні, а в тяжкий час простягнути руку допомоги польській владі, адже військові дії розгорталися саме на українських землях.

Якщо два попередніх собори здебільшого розглядали питання правового становища УПБЦ в Речі Посполитій, то наступний Київський собор — «Совітування о благочестії» — був присвячений питанням внутрішнього церковного впорядкування та управління, а також переважно розглядав питання пастирського характеру. Відносно часу скликання цього собору відомо, що він відбувся після Хотинської битви 1621 р. Головне завдання, що ставив перед собою собор, — «заховати і ростити в народі руському віру і догмати Церкви Східної». У 24-х постановах цього собору викладено думки про сутність, міру і принципи пастирського впливу на життя вірян. На цьому завершується перший період соборної діяльності Київської православної митрополії за участю її святителя — Іова Борецького.

Боротьба за легалізацію нововисвяченої ієрархії мала орієнтуватися не тільки на правове соборне поле. Останнє зібрання Української Церкви сподвигло ієрархів, клір і братчиків активізувати літературну полемічну діяльність. У цей час енергійний архієпископ Полоцький Мелетій Смотрицький пише черговий полемічний твір «Виправдання невинності». Цього самого року було написано «Палінодію» Захарії Копистенського. На сеймі 1623 р. православні досягли певного послаблення свого безправного становища, але на ділі жодного полегшення не настало. Трагічний акт убивства уніатського єпископа Йосафата Кунцевича повністю знівелював досягнуті домовленості. Сам єпископ Йосафат був фанатично налаштованою особистістю. Він став єпископом у Полоцьку, посівши ту саму кафедру, що і православний архієпископ Мелетій Смотрицький. Багато полоцьких парафій висловили свою підтримку саме православному ієрархові. Тоді Йосафат з натовпом своїх невгамовних прихильників почав

обходити з погромами парафії та садиби православних. Навіть уніатський митрополит Йосиф Рутський та королівський канцлер Лев Сапіга попереджали Кунцевича, що його фанатизм спотворює унію і робить її політично небезпечною для спокою в державі, але Йосафат не дослухався до подібних застережень. Під час відвідин Вітебська восени 1623 р., вигнавши православних з усіх церков, він розгромив навіть замські намети, у яких православні почали звершувати богослужіння. Тоді натовп скривджених православних кинувся на Йосафата з палицями та камінням і, вбивши нечестивого кривдника віри Христової, вкинув тіло в р. Двіну. Наслідки цього обопільного насилля були сумними. Католики й унія отримали мученика, постать якого до сьогодні роз'єднує православних та уніатів. Близько десяти міщан Вітебська були страчені, понад сотня втекла, рятуючись від смертної кари, місто позбавили Магдебурзького права... Було заборонено будувати і ремонтувати православні храми.

Мелетій Смотрицький не сприйняв такий розвиток подій. Він переїхав до Києва, а вже звідси поїхав подорожувати Сходом... 20.04.1622 р. помер гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, поранений отруйною стрілою у битві під Хотином. Його поховали у Києво-Братському Богоявленському монастирі. В його особі УБПЦ втратила свого великого захисника. І хоч козаки надалі боронили православних від закриття храмів, надія на сейм 1623 р. остаточно щезла, а з нею і надія на легалізацію православної ієрархії. Саме в такій атмосфері безнадійності й розпачу, в умовах репресій з боку Речі Посполитої постало листування святителя Іова з Московською державою 1625 р., у якому святитель навіть просив прийняти скривджених православних під цареву руку. Нагадаємо, що Московія була тоді єдиною незалежною православною державою і логічно, що митрополит звернувся саме до неї, адже ще не було сумної досвіду перебування під московською кормигою. Але в цей час Москва сама ледь-ледь оговталась від своєї кількарічної смуги і не наважилася відкрито конфліктувати з Річчю Посполитою, обмежившись фінансовою допомогою.

Багато православних богословів не витримали гнітючої атмосфери безправ'я і поневіряння у своїй державі, що панувала протягом тяжкого десятиліття після вбивства Кунцевича. Спокійне життя і громадянське рівноправ'я уніатського духовенства, звісно, схилило частину православних богословів та священників до переходу в унію. Так, наприклад, вчинив ректор київської братської школи Касіян Сакович, а за ним — і Кирило Транквіліон-Ставровецький. Перейшов до уніатів і архієпископ Мелетій Смотрицький. Коли він повернувся зі Сходу, православні зустріли його з недовірою. Єпископ не захотів їхати до Вільна, бо мав там конфлікт з братчиками, а поїхав на помешкання до Дерманського монастиря, який на той час уже був уніатським. Це фактично означало перехід архієпископа Мелетія на бік унії. Але декотрий час він ще тримав свої наміри втаємниченими і навіть листувався зі своїм предстоятелем — митрополитом Іовом, як православний. Цього часу Мелетій Смотрицький писав свою «Апологію», і щойно вона була надрукована, митрополит Іов зібрав собор у Києві в серпні 1628 р., який засудив цей, уже фактично уніатський, антиправославний полемічний трактат. Православні вимагали від Мелетія Смотрицького зректися цього твору, на що він нібито спочатку погоджувався. Протопоп Андрій Мужилівський надрукував у відповідь «Антидот», спрямований проти «Апології». Незабаром Смотрицький залишив Київ, позбувся маски своєї «незлобності», відмовився від свого покаяння і відповів протопопу Андрію Мужилівському новим твором — «Ектезисом». Талановитий, колись яскравий православний полеміст, Мелетій Смотрицький виявився не менш яскравим уніатським полемістом, і надрукував ще «Паренесіс» — сповіщення до народу руського про прийняття ним унії. Смотрицький залишився уніатом до своєї смерті, яка невдовзі спіткала його (1633).

В Україні почали ставити питання про ліквідацію ненормального розколу християн, про об'єднання Русі з Руссю, що виникло ще 1627 року. У спробі так званого поєднання виступило три групи: перша — прокатолицька партія і в ній насамперед Смотрицький; друга — центристська партія української православної ієрархії, яку до певного часу

підтримував сам Іов Борецький, третя — «козацькі богослови», маси православного духовенства та мирян. Про першу групу не можна сказати нічого особливого, вона повністю підтримувала ідею такого об'єднання. Натомість партія православних ієрархів діяла обережно і проявила тут певну непослідовність. Спочатку ієрархи Православної Церкви підтримували уніїні прагнення архієпископа Смотрицького, хоча бачили унію зовсім інакше, ніж Смотрицький. Саме в цей час на арені церковного життя з'являється постать Києво-Печерського архімандрита Петра Могили. Він досить помірковано дивився на різницю між східними і західними християнами.

Але це намагання піти на поступки завершилося, можна сказати, нічим; безрезультатно закінчився і київський собор, скликаний 29 червня 1629 р. Більшість його учасників протестувала проти спроб злуки між православними та уніатами і, таким чином, відкидали пропозиції престарілого короля Сигізмунда III. Результат був невтішним: на теренах України остаточно закріпилося довготривале церковне розділення...

Після цих перипетій УБПЦ поверталася до нормального внутрішньо-церковного життя. Про це свідчить київський собор 1629 року, що зібрався з волі митрополита Іова в першу неділю Великого посту. Найважливішим у діяннях цього собору було ухвалення до друку «Літургіаріона» — Службника Петра Могили, книгу без якої неможливо проводити основне богослужіння — Літургію, бо містила, популярно кажучи, сценарій служби. Він надовго став основою для проведення цього богослужіння і тільки у XIX ст. був замінений новішими, ставши для них важливим посібником. Також собор ухвалив постанову про акафісти і пасії. Введенням останнього чину було започатковано в УБПЦ, а згодом і в РПЦ, служіння пасій, які зазвичай очолював архієрей, — особливих великопісних служб з читанням євангельських розповідей про страждання Христові. В умовах гонінь на Православну Церкву й особисто членів новоповсталого православної вищої ієрархії митрополит звертався за допомогою до Московської держави, у якій ще вбачали захисника православних людей Речі

Посполитої. 24.08.1624 р. з Києва (із Золотоверхого монастиря) митрополит Йов надіслав листа царю Михаїлу з луцьким єпископом Ісаакієм Борисковичем. За тиждень 1.09.1624 р. до царя і його батька — патріарха Філарета було відправлено видатного культурного діяча ієромонаха Памво Беринду як перекладача (насамперед з грецької мови) і книгодрукаря. У грудні 1625 р. посланець митрополита о. Пилип повідомляв у Путивлі про хід повстання на чолі з Марком Жмайлом. Потім були й нові контакти. Так 1628 р. до Москви прибуло посольство Борецького: троє духовних осіб (ієромонах Ісакій, архідиякон Ісайя та чернець Рафаїл) та четверо слуг. Так, наприкінці березня 1630 р. прибуло в Путивль, що розташовувався на тодішньому кордоні між Річчю Посполитою та Московською державою, невелике посольство митрополита (всього 4 душі), яке очолювали ієромонах Йосиф та брат митрополита — Андрій Борецький. Вони мали передати царю Михаїлу та його батьку Філарету лист й майстерно зроблену шкатулку, а також листи до суздальського архієпископа та деяких інших осіб. Вісті (вочевидь про повстання на чолі з Тарасом Трясило) цареві і патріарху від митрополита повіз путивлець Григорій Гладкий. На початку серпня того самого року (після поразки повстання Тараса Трясила) нове посольство Борецького: племінник митрополита (син Андрія) Павло «Князитцкий» та запорозький козак Іван «Никитин».

У своєму нелегкому, тернистому архіпастирському служінні митрополит Іов дбав про свою паству, як ревний святий. Перш за все він адміністративно впорядкував свій капітул при кафедрі, що знаходилась у Михайлівському Золотоверхому монастирі. Також капітул існував і в іншому місці митрополічої єпархії — Слуцьку, при соборній церкві, причому митрополит активно підтримував православних Білорусі. Так, він листувався з власником Слуцька, магнатом — кальвіністом Криштофом Радзівілом, щоб той підтримував православних, обговорював з ним питання про направлення кадрів з Київської братської школи в Слуцьк, де князь заснував колегіум, посилав на службу до князя старшого сина Стефана з

сином значного товариша Війська Запорозького Михайла Зубовича — Біляша. У квітні-травні 1629 р. під час перебування в Корці митрополит пише послання до православних Любліна, закликаючи їх до твердості в православній вірі, до збереження церковної дисципліни. За святительства Іова Борецького у Київській митрополії зросла кількість монастирів. Митрополит доклав чимало зусиль до розбудови шкіл та друкарень. Сам він був автором декількох праць полемічного характеру, найвідоміші з яких: «Діалог про православну віру» (1606), «Пересторога, вельми потрібна на потомні часи православним християнам» (1605—1606), «Протестація» (1621).

У травні 1630 р. у битві під Переяславом під час антипольського повстання загинув син митрополита. Це погіршило стан здоров'я Борецького, якому й раніше московський патріарх Філарет посилала лікаря Гаврила. Передчуваючи своє близьке упокоєння, митрополит склав духовний заповіт, у якому обрав архимандрита Петра Могили та луцького єпископа Ісаакія Борисковича головними опікунами як Золотоверхого монастиря, так і свого майна. У заповіті святитель наказував, щоб при братствах засновували школи. Грецькі та латинські книги власної бібліотеки він дарував архимандритові Петру Могили, а слов'янські й польські заповів Свято-Михайлівському монастирю. Доньці своїй Євпраксії та небозі, якби тільки вони схотіли стати черницями, заповідав нову келію у жіночому Іоано-Богословському монастирі, де раніше була ігуменею його колишня дружина. Заповідав також митрополит Іов і свій двір «черкашиновський» на Подолі, а після смерті доньки він мав перейти до Межигірського монастиря. Але вже в середині червня 1631 р. точилася суперечка між дочкою покійного та монастирем, яку довелося розв'язувати в судовому порядку. Онуком митрополита Іова був шляхтич Роман Стефанович Борецький, який був у 1654 р. слугою архимандрита Києво-Печерської лаври Йосифа Тризни.

Спочив митрополит 2.03.1631 р. і був з усіма почестями похований у Свято-Михайлівському Золотоверхому митрополичому монастирі. День пам'яті святителя звершується 15 березня за новим стилем.

СВ. ПЕТРО МОГИЛА

До чільних представників молдавської еліти, яка прагнула вивольнити свою батьківщину від османського панування, зважаючи на Польсько-Литовську державу, належав господарський рід Могил (Мовил). В українській мові слово «могила» однозначно пов'язується з «могилою», «курганом». Інакше — в молдавській, що належить до групи романських мов. Тільки дієслово «*movere — movi*» в латинській мові має понад 20 (!) різноманітних значень, зокрема: «міркувати», «розкривати», «породжувати», «рухатися», «хитати», «грати», «орати», «збуджувати», «пропливати» і т. ін. Генеалогічний переказ, типовий для того часу, виводив Могил від легендарного давньоримського героя VI ст. до н. е. Гая Муція Сцеволи. Схоплений ворогами, він мужньо тримався. Доводячи ворогам, що не боїться тортур, він поклав свою праву руку у полум'я і спалив її, не виявляючи свого страждання. Вражені вороги визволили героя і уклали з римлянами мир. За це Гая Муція було прозвано «Сцеволою», тобто лівшею. Навряд, щоб цей переказ, ґрунтувався на дійсних підставах. Але важливим є те, що сам Петро Могила вірив у цю генеалогічну легенду і вочевидь не без його згоди Софроній Почаський зі своїми студентами Києво-Печерської школи наводить її у панегірику «Євхарістіон» (1632).

Молдавський генеалогічний переказ виглядає достовірнішим: під час битви з угорцями на березі р. Серет (1486) молдавський

господар Стефан III Великий втратив коня. Один з його найближчих Пуріче, віддав йому свого коня. Він ще й став навколішки, щоб спершись на нього, малий зростом господар швидше скочив у сідло і продовжив битву, яка стала переможною для молдаван. За це Стефан III винагородив Пуріче й назвав його Могилою на знак того, як з малого («пуріче» по-молдавськи означає «воша») він став великим як Могила (курган).

Дід майбутнього святителя — Іван був великим логофетом (канцлером) Молдавського князівства. Один з трьох його синів (Георгій) став молдавським митрополитом, інші двоє (Ієремія і Симеон) — господарями (правителями) Молдавії та Валахії наприкінці XVI — початку XVII ст. Симеон одружився з Маргіт (Маргаритою) — Меланією, яка походила зі старовинного угорського роду. Від цього шлюбу у нього було шестеро синів і дві дочки. Наймолодшим сином був Петро, який народився 31(21) грудня 1596 р.

Дитинство майбутнього митрополита припало на час війн між Османською імперією та Річчю Посполитою, що провадилися за Молдавію та братовбивчих міжусобиць. Унаслідок останніх 1607 р. глава сімейства був отруений, саме тоді померли брат (Павло) і сестра (Роксанда), а матері довелося залишити молдавські землі та переїхати до сусідньої Речі Посполитої, на західноукраїнські землі (Львів). Це давало змогу їм бути ближче до батьківщини, надійніше зберігати православну віру. Мати майбутнього святителя померла за якийсь час. Брати Петра, забезпечені спадщиною батьків, маючи добрих покровителів, енергійно боролися за місце під сонцем і трьом з них удалося стати господарями в Молдавії або Валахії. Четвертий (Іоанн) не піднявся так високо, але його дочка Олена пізніше вийшла заміж за найзнаменитішого молдавського літописця XVII ст. Мирона Костіна. Слід зважити на те, що Петро Могила мав ще трьох двоюрідних братів і чотирьох сестер, з яких двоє синів були молдавськими господарями, а третій... турецьким пашею. Однак пізніше Богдан Хмельницький вів з останнім переговори, розглядаючи його як кандидата

на молдавське господарство і майбутнього союзника України-Гетьманщини. До речі, Роксанда — невістка Богдана Хмельницького і дружина його сина Тимоша — доводилася ріднею Петру Могилі. Його двоюрідні сестри одружилися з представниками польських та українських князівських і шляхетських родин, наприклад з Вишневецькими, Корецькими, Потоцькими тощо, мали численних нащадків. Отже, якщо проаналізувати генеалогію Могили, виявляється майбутній митрополит був родичем австрійських імператорів, королів Баварії, Бельгії, Греції, Саксонії, Франції, не кажучи про князів та герцогів...

Ще в дитинстві він здобув добру домашню освіту (відоме ім'я одного з учителів господарича — ієромонах Христофор Волковицький). Навчання продовжив у Львівській братській православній школі, можливо, і в Київській братській школі та Замойській академії. Його рівень освіти значно перевищував звичайні стандарти. Так, крім рідної молдавської мови, він володів українською (русинською), церковнослов'янською, польською, латинською, грецькою, можливо і французькою. Поза сумнівом, він наполегливо займався самоосвітою все своє життя, колекціонував книги, особливо з богослов'я, філософії та історії.

Початки кар'єри Петра Могили нічим не відрізнялися типових життєвих шляхів представників панівного класу Речі Посполитої, тим паче, що його покровителем був київський воевода та коронний гетьман Станіслав Жолкевський. Він навіть купив деякі маєтності у Галичині, щоб бути ближчим до гетьмана (поблизу Жовкви). Під началом цього полководця молодий аристократ узяв участь у трагічній для Речі Посполитої битві 1620 р. Цецорській битві, де поліг і сам Жолкевський. Пізніше Петро Могила став під прапори литовського гетьмана Ходкевича і брав участь у переможній Хотинській війні 1621 р. Там він познайомився з козацьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, який чимало сприяв відродженню вищої православної ієрархії в Україні, з його

полковниками, побачив у дії хоробрих козаків, борців за віру православну.

Уже за своїм високим аристократичним походженням «воеводиць земель молдавських» (так упродовж життя постійно називали Петра Могили) мав право сподіватися на високі світські посади. Але він обрав духовний шлях. Прискорило його рішення й те, що господарич (поранений під Хотиним), остаточно зцілився від хвороби 1624 року від мощів старця Гарасима, які знаходились у Крехівському монастирі під Львовом, а зцілившись, відрікся від молдавського та валаського престолів на користь молодших братів.

У цей час у свідомості Могили відбуваються глибокі зміни, що визначили його подальші кроки. Перш за все він залишив Белзьке воеводство, переселився до Києва, придбав тут маєтності, зокрема Рубежівку біля Ірпеня, зблизився з українським православним духовенством, в першу чергу, з київським митрополитом Іовом Борецьким; очевидно був присутнім при похороні гетьмана Сагайдачного, який помер 20(10) квітня 1622 р. Дії Петра Могили, який в цей момент став на стороні дискримінованої УПБЦ, на стороні гнобленого українського народу, не можна пояснити якимись кар'єристськими міркуваннями чи політичною кон'юктурою. Це був свідомий і жертвний крок патріота Молдавії та України, вірного сина Православної Церкви. Вибір Петром Могилою нового життєвого шляху збігся в часі з новим етапом (1620—1632) боротьби між католиками та православними, який розпочався з відродження вищої православної ієрархії 1620 року і завершився легалізацією УБПЦ у Речі Посполитій.

У березні 1627 р. помер архімандрит Києво-Печерської лаври Захарій Копистенський. Найважливіший монастир у православному слов'янському світі залишився без свого пастиря. 16.09.1627 р. було скликано з ініціативи капітули Києво-Печерської лаври провінційний сеймик у Житомирі, на якому все духовенство разом із шляхтою обрали новим архімандритом одностайно обрали Петра

Могилу, який перед цим став ченцем. Варто підкреслити, що важливу роль у підтримці кандидатури Петра Могили відіграв сам київський митрополит Йов Борецький.

Про лаврський домитрополичий період діяльності Петра Могили відомо відносно небагато. Але немає жодних сумнівів у тому, що він, очоливши найпрестижніший у слов'янському світі православний монастир, розгорнув надзвичайно енергійну працю як з відродження Києво-Печерської лаври, так і реформування УБПЦ у недалекій перспективі, тим паче, що до цих планів цілком прихильно поставився тодішній митрополит Йов Борецький. Слід відзначити, що нерідко між Софією (резиденцією київських митрополитів) та Лаврою існували розбіжності. До честі митрополита Іова Борецького й архімандрита Петра Могили вони поклали край цій нездоровій тенденції та спільно взялися за невтомну працю на благо Православної Церкви. (Пізніше, уже в новій якості, Петро Могила започаткує важливу традицію: київський митрополит буде одночасно й архімандритом лаври). Старіючий Іов Борецький без сумніву вбачав саме в Петрі Могилі свого майбутнього спадкоємця і небезпідставно сподівався на його провідну роль у реформуванні УБПЦ. Однак цю титанічну роботу неможливо було здійснити одній людині, не маючи надійних помічників. Усвідомлюючи це, молодий архімандрит почав гуртувати довкола себе енергійних та висококультурних сподвижників.

Серед найперших з них бачимо Сильвестра Косова, який стане спадкоємцем Петра Могили на митрополичому престолі, Йосифа Тризну, який стане спадкоємцем на печерському архімандритстві, Афанасія Кальнофойського, Павла Домжів-Лютковича, Філофея Кизаревича та багатьох інших. Добираючи кадри, Петро Могила брав до уваги їхню ревність у вірі православної, високі професійні якості як науковців, педагогів тощо. Добираючи у своє близьке й даліше оточення гідних осіб, Петро Могила не менш рішуче заходився очищати лави чернецтва від тих, хто прийняв постриг не за

покликом душі, не з прагнення щирого служіння Богу, а з інших міркувань, переважно меркантильних. Від цього баласту у Лаврі Петро Могила звільнився дуже швидко. 1629 року новий архімандрит із-поміж 80 лаврських ченців залишив тільки 18! Прагнучи поставити освіту православного духовенства на належну висоту, Петро Могила першим серед українських православних діячів не тільки звернувся до здобутків європейської зарубіжної культури, але й пересадив їх на український ґрунт, запроваджуючи школи західного типу. Готуючи ґрунт для відкриття свого колегіуму, він послав декого з монахів навчатися за кордон, сплачуючи всі видатки своїм коштом, а 1631 року він уже відкрив колегіум при Києво-Печерській лаврі, також відродив лаврську типографію, значно збільшив бібліотеку. Він підкреслював важливість освіти у житті і Церкви в цілому, і конкретного храму чи монастиря. Уже тоді він поставив за мету здійснити великі книжкові проекти: видання Службника (про що йшлося вище), Требника, Києво-Печерського Патерика і перевидання Острозької Біблії тощо. Ці грандіозні плани могли бути виконані тільки протягом тривалого часу і за допомогою сподвижників. Природно реалізація плану розпочалась з прославлення Лаври, де він був архімандритом. Косов видав «*Paterikon*» (1635), де не тільки подав життя лаврських святих, але й вдало полемізував з іновірцями, що заперечували святість обителі. Кальнофойський видав «Тератургіум» (1638), який став першим друкованим історико-краєзнавчим твором, своєрідним путівником Лаврою для численних паломників. У ньому, як і творі Косова «Патерикон» підкреслювалася безперервність зв'язку історії України від доби Київської Русі. Надзвичайне значення мали твори власне Петра Могили, зокрема «Літургіаріон, си єсть Службник» (1629) та «Крест Христа Спасителя й кожного чоловіка» (1631), «Номоканон» (1629).

Багато полемічних та літописних творів залишилися в рукописі, а деякі з них (насамперед полемічний «Літос») було надруковано наприкінці XIX ст. Невдовзі перед смертю, 1646 року з-під пера

митрополита вийшла ще одна надзвичайно важлива книга — «Требник». На її сторінках було уніфіковано чини та обряди Православної Церкви. Характерно, що в творах святителя і його сподвижників виразно відчувається прагнення сформувати українську літературну мову.

Нереалізованим амбітним проектом Петра Могили була мрія про переклад слов'янською мовою і публікацію Житій святих.

2.03.1631 р. помер київський митрополит св. Іов Борецький. Боротьба за митрополичий престол виявилася гострою, бо зіштовхнулися дві основні течії у православному середовищі, які очолювали Петро Могила та Ісайя Копинський, прихильник орієнтації на Московію. Ця боротьба тривала на тлі міжкоролів'я (30.04.1632 р. помер король Речі Посполитої Сигізмунд III — фанатичний католик). Православні делегували на елекційний сейм Петра Могилу, який блискуче упорався з покладеним на нього завданням і, спираючись на нового короля Владислава IV, домігся легалізації вищої ієрархії УПБЦ. Це був надзвичайно великий успіх православних українців та білорусів, нарешті після понад двадцятирічного періоду гонінь і напівлегального існування УПБЦ була визнана королем Речі Посполитої, що значно розширило можливості подальшої боротьби за повноправне існування. Тільки за те, що завдяки організаторській діяльності Петра Могили насамперед було досягнуто легалізації православної ієрархії, його ім'я має бути навечно вписане золотими літерами в історію УБПЦ. Православна церква дістала сподіване полегшення свого становища, тепер стало можливим досягти у судовому порядку повернення забраних уніатами храмів, монастирів, церковних маєтностей. Це й визначило долю митрополичого престолу, заслужено посів Петро Могила у березні 1633 р. Копинський же, виявивши пасивність у боротьбі за віру православну, якого не сприймав ані король, ані уряд Речі Посполитої, змушений був поступитися, і врешті переїхав на Сіверщину.

Святитель розумів ненормальність розколу українського народу і запропонував перспективний шлях виходу з кризи, зокрема створення Київського Патріархату, фактично здобуття автокефалії. Але смерть святителя, а потім війни не дали можливості реалізувати цей величний намір.

Петро Могила продовжував наводити лад в УБПЦ, не зупиняючи темпу реформи. Характерно, що ця реформа була всебічною і не було жодної ділянки церковного життя, що їх не охопив би митрополит своєю невсипущою енергією і працею. Історик Іван Власовський назвав головні напрями реформаторської діяльності Петра Могили: «церковні собори; школи й духовна освіта, розвиток православної богословської науки; церковне богослужіння й видання богослужбових книг; будова й реставрація православних святинь; монастирське життя; праця православних братств, — все це... було предметом піклування митрополита».

Петро Могила створив також Духовну консисторію як потужний апарат для поширення впливу влади митрополита, надійного контролю над духовенством і насамперед дієвого церковного суду. З її допомогою він рішуче взявся за піднесення внутрішньо-церковної дисципліни, очищення лав духовенства від осіб, які вели аморальний спосіб життя, виявляли елементарний непослух своїм зверхникам.

1632 року він об'єднав Братську школу і Лаврський колегіум. Так виникнув навчальний заклад, який 1658 року здобув право називатися Академією (її знали як Києво-Могилянську). Тут відзначимо тільки, що цей православний навчальний заклад мав скласти гідну конкуренцію католицьким (і таки склав її), взорував на єзуїтські зразки. Тут використовувалися програми єзуїтських колегіумів, підручники, певні традиції, зокрема традиція шкільних вистав. Митрополит уперше запровадив у програми навчання польської та латинської мов крім звичних церковнослов'янської та грецької. Влучно підмітив вдалий спосіб викладання в КМА відомий історик

Ігор Шевченко: «Не дивно, що колегія Могили багато що перейняла від єзуїтської системи навчання — з ворогом потрібно було боротися його ж зброєю». КМА стала знаменитим центром духовного життя, науки та освіти не тільки України, але й усього православно-го світу. Подібні колегіуми він заснував у Вінниці, Гощі, Кременці, Більську (ці через несприятливі умови занепали по смерті святителя), в Яссах. Дивно, що енергії митрополита вистачало не тільки на Україну й Білорусь, але на Молдавію та Валахію!

Винятково важливою у вселенському масштабі була діяльність митрополита у справі систематизації православного вчення. 1640 року скликав церковний Собор, що завжди був неординарною подією в житті Церкви. Далеко не кожному митрополиту вдавалося скликати в ті часи помісні собори, що вимагали і ретельної підготовки, і великих коштів. На цьому Соборі головним питанням було ухвалення Катехізису Петра Могили та Ісайї Трофимовича-Козловського. Його було спішно перекладено латиною і послано константинопольському патріарху Парфенію I. Останній зрозумів колосальне значення цієї книги і тому вжив заходів, щоб проект Петра Могили був розглянутий на Собор в Яссах. Дещо доповнений він був затверджений усіма православними патріархами (крім московського) 1643 року. Потім твір неодноразово перевидавався і по суті діє у нині у Православній Церкві. Необхідно було створити «Требник», тобто виклад молитов, священодій, чинопослідувань, що стосуються виконання різноманітних таїнств і треб (хрещення тощо). Ця книга стала останньою прижиттєво виданою книгою Петра Могили. Він устиг побачити її у видрукуваному вигляді на власні очі буквально перед смертю. Але книзі судилося довге життя. Вона була в активному обігу ще у XIX ст., стала основою новіших видань. Ще важливіший проект — видання Біблії він, на жаль, не здійснив.

Ще 1645 року київський митрополит почувався досить добре. Він навіть подорожував до Ясс, де молдавський господар Василь

Лупу видавав свою старшу доньку Марію (сестру Роксанди, яка потім стане дружиною Тиміша Хмельницького) заміж за князя Януша Радзівіла.

Але через певний час святий тяжко захворів. Це сталося принаймні в останній рік його життя. Імовірно це була якась серцева хвороба. Відчуваючи близьку смерть, Петро Могила уклав заповіт. Майже все своє особисте майно він заповів насамперед Богоявленському Братському монастиреві та КМА, потім — Києво-Печерській лаврі та Софійському собору, православним монастирям та шпиталям, а відносно невелику його частину — братові Мойсею Могилі, в своєму духовникові, о. архідияконіві Родіону, циркульнику (лікарю) Росохацькому, слугам, звісно залишив гроші на свій похорон. Своє тіло він просив поховати у Києво-Печерській лаврі, «при лівому крилосі між стовпами». Петро Могила помер проти ночі 11(1) січня 1647 р., проживши всього 50 років.

Значення діяльності св. Петра Могили, спрямованої на розбудову церковного й культурного життя України, важко перебільшити. Було впорядковано богослужбову практику, втілено низку ефективних реформ у церковному житті. І цим митрополит зажив собі слави серед минулих і майбутніх поколінь. Українська церковна історія не даремно один зі своїх періодів назвала Могиллянською добою. Київська митрополія за св. Петра Могили була найбільш самостійною та авторитетною за XIII—XVIII ст.

Ураховуючи видатні заслуги митрополита перед Православною Церквою та українським народом, Українська Православна Церква Київського Патріархату прилучила його до лику святих. Це сталося на Архієрейському соборі 12 грудня 1996 р. Пам'ять установлено творити святителеві 14 січня. Канонізовано митрополита Петра Могилу і Румунською Православною Церквою.

СИЛЬВЕСТР КОСОВ (КОСІВ)

Смерть митрополита Петра Могили завдала нестерпного болю всьому українському православному народу. Погас великий світильник Церкви. За всі роки святительства митрополит оточував себе освіченими людьми, які допомагали йому впроваджувати необхідні реформи для постання з кризи українського православ'я. Серед них був Сильвестр Косів — постать світла, розумна, яка особливо виділялася з-поміж іншої братії Києво-могилянського богословсько-просвітницького гуртка.

Сильвестр Косів походив з Білої Русі з містечка Жировичі. Народився у Вітебському воєводстві в православній шляхетській сім'ї. Початкову освіту здобув у Віленській братській школі, а потім навчався, як і багато інших його соратників за кордоном у єзуїтських школах Любліна та Замойській Академії. Після закінчення навчання прийняв чернечий постриг у Троїцькому монастирі у Вільні. У вересні 1632 р. став викладачем і префектом заснованої архімандритом Петром Могилою лаврської школи і саме тоді вписався до Київського братства разом зі своїм патроном та деякими лаврськими вчителями. Після об'єднання братської та лаврської шкіл в одну став професором і префектом київського колегіуму (1632—1635), викладав риторику та філософію, його вихованцем був зокрема Варлаам Ясинський. 1635 року він написав твір поль-

ською мовою «Exegesis», у якому захищав Колегіум від нападок езуїтів та співвітчизників-прихильників слов'яно-візантійського типу освіти, доводив необхідність знання латини, «семи вільних наук».

У серпні 1635 р. Сильвестра Косова була висвячено на єпископа Мстиславського, Могилевського й Оршанського. Очевидним було враховане його тяжіння до рідного краю. Діяльність на цій кафедрі для Сильвестра Косова була нелегкою. Відлуння протистояння у Білорусі між православними та уніатами 20-х років XVII ст., перехід Мелетія Смотрицького з православ'я до унії негативно позначилися на релігійній ситуації цих земель. Єпископ Сильвестр Косов розумів, що тільки друкуванням книг та поширенням освіти можна виправити на краще становище православних. Він і сам подавав приклад у цій справі, продовжуючи реалізацію задумів Петра Могили. Особливу популярність здобув його «*Paterikon*» (1635), писаний польською мовою: скорочена версія Києво-печерського патерика (життя печерських святих) з цікавими полемічними додатками.

Після відходу у вічність Петра Могили на Соборі у Києві єпископ Сильвестр Косів одноставно був обраний новим митрополитом (25.02.1647). Все духовенство і запорізькі козаки, проігнорували привілей польського короля, попросили благословення на цю святу справу в Константинопольського патріарха Парфенія II. Посвячення в митрополити Сильвестра Косова українськими єпископами відбулося 1647 року.

Наступного року в Україні вибухнула Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Полум'я війни охопило всі українські землі, що перебували під владою Речі Посполитою, знайшло відгомін і в інших етнічних українських землях та за їх межами. Цю війну, що виникла і через утиски «людей грецької віри», підтримав і митрополит Сильвестр Косів. Разом з єрусалимським патріархом Паїсієм

він урочисто вітав Богдана Хмельницького під час його тріумфального в'їзду у Київ 23 грудня 1648 р. після переможного походу, що завершився на берегах Вісли. Під час переговорів 1648 — початку 1649 рр. гетьман прагнув, щоб унію в Речі Посполитій було скасовано, православним було повернуто всі права і привілеї від «літ давніх», а єзуїти мали залишити територію України. Православні єпископи мали гарантоване місце в сеймі. Тільки перемога під Зборовом і підписана Зборівська угода 18(8) серпня 1649 року закріпила ці домовленості.

Для отримання сеймового затвердження Богдан Хмельницький відправив до Варшави у січні 1650 р. митрополита Сильвестра з львівським єпископом Арсенієм Желіборським, киево-печерським архімандритом Йосифом Тризноу, іншим духовенством та козаками. Король затвердив статті Зборівського договору і наказав повернути православним захоплені уніатами землі у Луцьку, Холмську, Перемишльську, Вітебську і Мстиславську, архімандрію Жидачівську і Ліщинський монастир та деякі інші монастирі й церкви по містах і селах. Король затвердив митрополита Сильвестра Косова в його становищі, надавши право користуватися половиною прибутків Полоцької архієпископії. Митрополиту обіцяли право засідати у сеймі. Також дозволяли йому та іншим єпископам право цензури книг, а київському колегіуму і друкарням поверталися попередні привілеї. Православне духовенство звільнялося від деяких поборів. Зі свого боку гетьман роздав копії цього трактату всім старшинам за своїм власним підписом. Однак через протести сенаторів-католиків Косов був змушений залишити сейм. Здавалося, що цю прикрість можна виправити після чергових дипломатичних переговорів, однак, після поразки 1651 р. під Берестечком майже все це залишилося лише на папері. Щоправда Косов активно займався поверненням церков та монастирів, що після Берестейського собору 1596 р. було забрано уніатами. Було обрано єпископа перемиського (Антоній Вiniцький), холмського (Діонісій

Балабан) та луцького (Йосиф Чаплич). Довелося благати князя Януша Радзівіла (фактично командувача литовських військ) зупинити пограбування Києва.

Митрополит Сильвестр Косов зазнав іще одну баталію, пов'язану з військовою кампанією і політикою Богдана Хмельницького — це підписання Переяславської угоди 18(8) січня 1654 р. Сприйняли це святитель, який був непримиренним противником зближення України з Московською державою, і практично вся Українська Церква дуже болісно. Він не бажав присягати разом з київським духовенством царю Олексію. Через це присяга від населення Києва в присутності гетьмана Богдана Хмельницького і та послів Московського царя була вчинена у Києво-Печерській лаврі, а сам митрополит Сильвестр Косов з духовенством зібрався у Софійському соборі та відмовився присягати через небажання автоматичного підпорядкуватися московському патріарху. Київський першоієрарх до цього підходив досить обережно і виважено, пояснюючи це можливими попередніми своїми консультаціями з Константинопольським патріаршим престолом. Не хотів він давати шматок землі у Печерську для збудування фортеці для московитів. Лише під тиском Богдана Хмельницького неохоче погодився на це. Церковна делегація на чолі з ігуменом Інокентієм Гізелем, яка поїхала до Москви від духовного стану влітку 1654 р., не підписала там жодних угод. Упродовж 1654—1656 рр. значна частина Київської митрополії, а саме білоруська її частина з єпархіями моголівською, половецькою і смоленською, була безпосередньо підпорядкована Московії. Розпочався процес, що тривав 32 роки і завершився 1686 р. остаточним підпорядкуванням Київської митрополії московському патріархату. Західна її частина у польських володіннях перейшла в унію. У переговорах гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою релігійний фактор відіграв найпомітнішу роль. Остання, у свою чергу, бажала, щоб Українська Церква якнайшвидше була підпорядкована Московському патріар-

хату. Але настрої та політичні симпатії українського духовенства та пастви однаковими не були. Недаремно цар із-під Смоленська надсилав листи до львівського і перемишльського єпископів з проханням, щоб вони переконували свою паству переходити під «государеву руку». Навіть після молебню у Святій Софії посол Бутурлін запитав митрополита Сильвестра Косіва, чому він, на відміну від гетьмана, цареві «не писывал, и его царской милости к себе не искал?». Тоді митрополит виправдався тим, що переговори, які проводив Богдан Хмельницький, були таємними. Але такому виправданню першоієрарха не дуже повірили.

Разом з московськими воеводами до Києва після Переяславських угод приїхало чимало шпигунів, які все перевіряли і намагалися з'ясувати, наскільки вірним є тамтешнє населення й особливо духовенство московському цареві. Це створювало досить гнітючу ситуацію, оскільки тут проглядався почерк підступності та зради, лицемірства і недовіри. Митрополита Сильвестра такі шпигуни запідозрили у таємних зносинах з польською владою через уніатського старця монаха Макарія Криницького. До цієї справи ще були долучені Печерський архімандрит Йосиф Тризна та ігумен Києво-Михайлівського монастиря Феодосій Софонович. І хоча безпосередніх доказів не існувало, але підозра таки впала на митрополита та найвпливовіших настоятелів київських монастирів. До Москви по черзі надходили доноси від намісника Золотоверхого монастиря ієромонаха Рафаїла, то від якогось Микитки Карпова — «мужика черкаского города» і навіть від «бродячого» грека Івана Тафлари, який приїхав із Польщі. Але цей інцидент, як свідчить дослідник К. Харлампович, не дав позитивних даних для того, щоб звинуватити митрополита у зраді Московському цареві. Більшість істориків виправдовує митрополита Сильвестра, стверджуючи, що навряд би тільки через особисті інтереси митрополит хотів «битися» за землю, надану від давніх київських князів з царськими воеводами. Тим паче, що митрополита Сильвестра не могла не турбувати доля

православних в Речі Посполитій і ті землі з угіддями, що здавна за князівськими і королівськими привілеями належали Київській митрополії, і які, через перехід УБПЦ під юрисдикцію Московського патріархату, могли бути втраченими назавжди. Простий практичний розрахунок міг підказувати митрополиту, що не потрібно занадто афішувати своїх почуттів до Москви, допоки вона не почала остаточно панувати на українських землях і розривати з польською владою, яка, якщо стане переможницею, неодмінно покарає за зраду. Над митрополитом тяжіла і вірнопідданська присяга на вірність польському королеві. Були ще й інші причини для митрополита Сильвестра сумніватися у щирості прагнень «бути навіки разом» з московським православним царем. Внутрішньо святий не мав жодного пієтету до заведених та існуючих московських порядків та культури. Неосвіченість духовенства, грубість звичаїв та моралі, надмірно високий контроль царської влади над Церквою — все це відлякувало від Московської Церкви не тільки самого митрополита Сильвестра, але й київське духовенство в цілому.

Питання про церковну залежність України, або точніше про передачу прав на неї від Константинопольського патріарха Московському, стали на чергу відразу після Переяславського договору 1654 р. Саме в цей час на патріаршій кафедрі у Москві сидів самовладний Никон, який добре розумів усю цю ситуацію і всіляко обстоював церковно-державницькі інтереси Москви. До цього всього слід додати і освіченість самого Патріарха та його бажання виправляти книги, запроваджувати реформи у російському православ'ї за допомогою «малоросійського» духовенства. Саме в цей час розпочинається серйозний відтік просвічених ченців та навіть білого духовенства з Києва до Москви. Цьому переїзду не заважав сам митрополит Сильвестр, а навпаки, за рахунок цього отримував гроші для небайдужого йому дітища свого попередника святителя Петра Могили — Київського колегіуму. 3-поміж знаменитих учителів Могилянської школи 1649 року вирушають до Москви Феодосій

Софонович, Арсеній Сатановський та Єпифаній Славинецький. За такий щедрий дар у вигляді освічених викладачів митрополит Сильвестр Косов отримує від царя 100 р. соболями і 200 р. на Києво-Братський монастир.

Майже одночасно зійшли з церковно-політичної сцени знаменитих поборники православ'я: митрополит Сильвестр Косов спочив 13 квітня 1657, а гетьман Богдан Хмельницький — 15 серпня того самого року, залишивши по собі розгублену політичну та духовну еліту України.

Ще будучи моголівським єпископом, Сильвестр Косів написав українською мовою твір про сім таїнств, надрукований під назвою «Дидакалія...». (1637). На жаль, твір цей (як і інші твори українських письменників) 1690 року зазнав несправедливої критики з боку московського патріарха Іоакима, який помітив у ньому нібито якісь неправославні думки.

Похований святий Сильвестр Косов з останнім вживаним серед першоієрархів Української Церкви титулом «Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, Екзарх Константинопольського Престолу» в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

ДІОНІСІЙ БАЛАБАН

Розлад юрисдикційно-канонічного життя Київської митрополії, який був пов'язаний з намаганням Москви після Переяславського договору 1654 р. підпорядкувати її Московському патріархату, та боротьба за незалежність Української Церкви тривала за наступника Сильвестра Косова — київського митрополита Діонісія Балабана, який керував Українською Церквою неповних шість років (1657—1663). Діонісій Балабан походив з давнього українського шляхетського роду, відомого на Волині, Галичині, Київщині та Брацлавщині ще у XV ст. З цього роду у XVI — XVII століттях вийшло троє єпископів: Арсеній, львівський єпископ у 1549—1565 рр., Гедеон, львівський єпископ у 1566—1607 рр., сам Діонісій, а також Ісайя, архімандрит Унівського Свято-Успенського та Дерманського Свято-Троїцького монастирів (кінець XVI — початок XVII ст.). Рід Балабанів був пов'язаний з родом київського митрополита Нелюбовича-Тукальського, наступника Діонісія. Світське ім'я майбутнього митрополита — Данило, хоча за іншими даними — Дмитро або Іларіон. Він здобув блискучу освіту, добре знав не тільки рідну українську мову, але й церковнослов'янську, польську, латинську, можливо, й грецьку. Писав каліграфічним почерком, що в ті часи чимало важило. Вочевидь, навчався в КМА і пожертвував «альма матер» у липні 1650 р. 200 злотих. Про сімейне життя

майбутнього єпископа майже нічого не відомо. Він був одружений і від цього шлюбу народилася дочка, яка потім вийшла заміж за шляхтича Адама Білостоцького. Підтримував дружні стосунки з православним князем Гедеоном — Святополком Четвертинським. Є підстави вважати, що Балабан виконував дипломатичні доручення короля Речі Посполитої Сигізмунда III. Навесні 1650 р. київський митрополит Косов постриг Балабана у ченці в київському Пустинно-Микільському монастирив, а 24 вересня того самого року висвятив на його на єпископа Холмського та Белзького — найзахідніші українські православні єпархії, які були повернуті православним на підставі Зборівського договору. Однак, після поразки повстанців під Берестечком і підписанням Білоцерківського договору 17(7) вересня 1651 р. король Ян Казимир не дотримав своїх попередніх обіцянок і віддав Холмську кафедру знову уніатам. Тільки після смерті луцького єпископа Йосифа Чаплича Діонісій Балабан був переведений на єпископію Луцьку й Острозьку. Дещо пізніше король Ян Казимир намагався використати нового єпископа як посередника в мирних переговорах з українським урядом. 1655 року Балабан зустрівся в Чигирині з Богданом Хмельницьким, який називав його «славним луцьким єпископом».

Коли 13 квітня 1657 р. помер у Києві митрополит Сильвестр Косів, то гетьман Богдан Хмельницький не поспішав повідомити Москву. Це навіть було видно з того, що жодного письмового сповіщення не надійшло через посольство, яке в цьому часі прибуло від гетьмана до Москви. Очевидно, що Богдан Хмельницький, який наприкінці свого життя і сам припинив довіряти цареві, уважав це справою місцевого духовенства. У Москві дізналися про смерть митрополита від розповідей посла Коробки і цьому не надали належної уваги. Тим часом гетьман продовжував свою незалежницьку політику щодо церковних питань і призначив місцеблюстителем митрополії Чернігівського єпископа Лазаря Барановича, висвятили якого у Яссах. Після цього Богдан Хмель-

ницький доручив місцєблєститєлю Лазарю Барановичу розіслати повідомлення усіх єпископам на Правобережній частині України із запрошенням прибути до Києва на вибори нового митрополита за стародавніми звичаями. Але незабаром у серпні 1657 р. гетьман помирає і ця справа затягується аж до жовтня, коли новий гетьман Іван Виговський доручає знову архієпископу Лазарю Барановичу скликати Собор для виборів митрополита у жовтні місяці.

18 жовтня 1657 р. у кафедрі Святої Софії зібрався елекційний Собор, на який прибув з Лівобережжя чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Львівський і Перемиський єпископи прислали тільки своїх представників. Також на Соборі була чимала кількість духовенства, настоятелів та ігуменів монастирів, але не було очільників київських монастирів, бо гетьман Іван Виговський був проти кандидатури Києво-Печерського архімандрита Інокентія Гізєля і підтримував луцького єпископа Діонісія Балабана або віленського архімандрита Йосифа Нєлюбовича-Тукальського. Собор цей завершився безрезультатно і Київська митрополія залишилася вдовувати аж до «Николиного дня». 6 грудня 1657 р. на становище першоєрарха Української Церкви вступив луцький єпископ Діонісій Балабан, який став 48-м від часу хрещення Русі-України. Справа з виборами затягнулася так через боротьбу у Києві двох партій духовенства. Ті, хто хотів бачити на митрополічій кафедрі Інокентія Гізєля, свій погляд спрямовували на Москву і всіяко шукали ласки у «святєйшого патріарха Никона». Цього не хотіли інші, зокрема гетьман Іван Виговський.

Після того, як кандидатуру новообраного митрополита затвердив Константинопольський патріарх Парфєній IV, 28 лютого 1658 р. відбулася інтронізація Діонісія Балабана на київську кафедру. Ця подія не могла бути непоміченою у Москві. Коли на присягу гетьмана Івана Виговського прибув до Переяслава митрополит Діонісій Балабан, то посол з Москви окольничий Богдан Хитрово запитав святителя, як він став митрополитом, чи посилав він «бить челом»

цареві і патріарху Никону? На що Діонісій Балабан відповідав, що від початку святого хрещення Київські митрополити, один за одним, благословення отримували від святійших Константинопольських патріархів. Він без благословення із Царгороду не міг висвячуватися на Київську митрополію від патріарха Никона. Категорично відмовився і на вимогу царського воеводи М. О. Зюзіна їхати до Москви за благословенням. Це викликало сильне роздратування Москви, яка збільшувала військову присутність у Києві.

Оскільки Москва посилювала свій тиск на Україну, прагнучи перетворити її на свою вотчину, а 1656 року грубо порушила Переяславський договір 1654 р., Виговський був змушений звернутися в бік Речі Посполитої. У цьому він знайшов повну підтримку митрополита Діонісія Балабана. Можливо, що митрополит виконував і дипломатичні доручення гетьмана, у чому йому помагав зять. Митрополит укотре побував у Варшаві і Замості. В останньому він навіть узяв участь у диспуті, зустрічався з ректором Замойської Академії білорусом Яном Рудомичем, який залишив про це спогади. Митрополит був змушений залишити Київ (як виявилось назажди) і переїхати до Чигирина. Тут він брав участь у складанні статей Гадяцького договору.

Але поразка України-Гетьманщини в оборонній війні проти Московії, відставка гетьмана Івана Виговського погіршили ситуацію для київського митрополита. Благочестивий ієрарх, якого поважали на обох берегах Дніпра, змушений був тікати в Слуцьк до монастиря. Він не хотів виконувати прохання гетьмана Юрія Хмельницького повернутися до Києва. Нові Переяславські статті 1659 р., що підписував новопроголошений гетьман, чітко обмежували незалежність Київської митрополії та зухвало підпорядковували її Московському патріаршому престолу. Як свідчать історичні розвідки, цю статтю просто сфальшував князь А. Н. Трубецькой не без допомоги ніжинського протопопа Максима Филімоновича. Річ у тому, що на цій нараді у Переяславі почали показувати неіс-

нуючу статтю про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату ще 1654 р., яка нібито була підписана ще за Богдана Хмельницького. За відсутності у Києві митрополита московський ставленик князь А. Н. Трубецкой у жовтні 1659 р. призначає місцєблюстителем митрополичого престолу чернігівського єпископа Лазаря Барановича. Надзвичайно розумний ієрарх випросив ще від московського царя грамоти на Чернігівську кафедру. Він не конфліктував із митрополитом Діонісієм Балабаном, а останній також розумів усю складність подій і навіть своєю грамотою віддав під опіку архієпископа Лазаря Барановича протопопії Чернігівщини.

До всіх проблем ще додала жару делегація, сформована в червні 1660 р. від київського духовенства в Москву на чолі з ігуменом Трахтемирівського монастиря Йоасафом з проханням дозволу обрання нового митрополита «і від кого йому рукоположеним бути, чи від Московського патріарха, чи від Царгородського проте, як великий государ вкаже». Однак полишена була без належної відповіді, бо цього разу Москва і в особі гетьмана Юрія Хмельницького втратила союзника. Митрополит Діонісій залишався законним митрополитом, його ніхто, навіть через відсутність у Києві, не позбавляв кафедри. Москві потрібно було зважати на Константинопольські й інші східні патріархи. Але московська патріархія самоуправно продовжувала керувати віднятими у Київській митрополії, а отже, і у Константинопольського патріарха, білоруськими єпископськими кафедрами. З 1653 р. залишалася вдовуючою Мстиславська кафедра. 4 травня 1661 р. на неї було висвячено відомого своїми заслугами перед Москвою ніжинського протопопа Максима Филімоновича, який після постригу отримав ім'я Мефодій, і тут єпископа Мефодія Филімоновича наділяють правами місцєблюстителя київського митрополичого престолу та засилають на Лівобережну Україну як московського політичного агента. Поява нового (незаконного) місцєблюстителя Київської митрополії

«єпископа» Мефодія викликала реакцію з боку митрополита Діонісія. Не дивно, що таку одіозну постать викляли відразу два патріархи Константинопольський Парфеній і ... Московський Никон, який уже тоді перебував у царській немилості. У цих діях активну участь узяло київське духовенство на чолі з настоятелями монастирів. Так, ігумен Трахтемирівського монастиря Краковецький відвіз грамоти митрополита Діонісія і гетьмана Юрія Хмельницького до Царгороду з проханням викласти нововисвяченого у Москві єпископа Мефодія Филімоновича, а ігумен Києво-Видубицького монастиря Климент Старушич привіз грамоту від патріарха з прокляттям до Києва для того, щоб ознайомити з її змістом усе духовенство. Аргументація накладених обома патріархами анафем на єпископа Мефодія Филімоновича була простою — порушення церковно-юрисдикційних канонів про втручання в чужу єпархію. Це викликало серед київського та лівобережного духовенства певне застереження. І навіть сам архієпископ Лазар Баранович, який продовжував керувати Чернігівською кафедрою, дуже обережно ставився до «місцєблюститєля». Зі свого боку митрополит Діонісій висвятив на Мстиславську і Могилєвську єпархію архімандрита Ліщинського Різдво-Богородичного монастиря Йосифа Нєлюбовича-Тукальського, який 3 серпня 1661 р. отримав від короля Яна Казимира привілей на кафедру. Урешті внаслідок гострого протесту Константинопольського патріарха Москва була змушена перепрошувати у константинопольського патріарха за порушення церковних канонів. Филімонович потім узагалі був ув'язнений з наказу царя. Цар пробував також виправдати свої дії у спеціальній грамоті-листі у Константинополь, але це було надто незграбно і брехливо. Справедливо оцінив текст цієї грамоти відомий історик Церкви Іван Власовський: «Ця грамота являє яскравий приклад того, як політиканство із загарбницькою метою прикривається високими релігійними ідеями, не зупиняючись перед усякими наклепами і неправдою».

Митрополит Діонісій продовжував своє святительство на Правобережній Гетьманщині, а також тій частині України, що входила до складу Речі Посполитої. Відтак, ті перепитії і складнощі, що змушений був зазнати Діонісій як митрополит Київський, не заважали йому пасти стадо Христове. Так, ще 1659 р. він разом з овруцьким архімандритом Феофаном відкрив мощі і прославив преподобного Іова Почаївського. Цікаво, що 1662 р. Свято-Онуфріївському монастирі під Корсунем він постриг у ченці Юрія Хмельницького, який склав гетьманські повноваження, і нарік його Гедеоном.

Упокоївся митрополит Діонісій Балабан у Корсуні 10 травня 1663 р. Це викликало щирий жаль православних українців, що видно зокрема із заміток літописців, зі слів Лазаря Барановича та ін. Тіло спочилого архіпастиря було покладене у Свято-Онуфріївському монастиреві м. Корсуня. 1669 року Київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський хотів перевезти його мощі до Києва і поховати у Києво-Печерській лаврі, але цю акцію не було здійснено.

ЙОСИФ НЕЛЮБОВИЧ-ТУКАЛЬСЬКИЙ

Після смерті Діонісія Балабана на Правобережній Україні розпочалися консультації щодо обрання нового митрополита. До Шаргорода, де на той час перебував королівський стан, прибули шукачі на стан Київського митрополита, зокрема Яскульський, уніатський єпископ із Могилева, Антоній Винницький, єпископ Перемишльський і монах Гедеон Хмельницький. Усе це тільки продовжувало безлад і роз'єднаність у Київській митрополії, спричинені зовнішніми і внутрішніми чинниками. Руїна настільки роз'їдала два береги України, що мало хто міг дати собі раду в тому, на чиєму боці знаходиться і де, в якого гетьмана, шукати милості. Але це викликало таке співчуття до цього святого мужа, що навіть його опоненти змушені були шанувати його позицію. У нашій Церкві до цього часу стоїть питання про його канонізацію.

Майбутній Предстоятель Київської митрополії народився в сім'ї православного шляхтича з Пінщини (припускають, що його батько був священником) і був пов'язаний з Балабанами. Відомо про пінського Юрія Тукальського (батька чи брата майбутнього митрополита), який помер до квітня 1656 р., а його невеликі землі король своїм універсалом передав якомусь шляхтичу Федору Криштофу Новицькому. 1658 року король знову згадує про маєтності покійного, також про його удову і про самого Йосифа — віленського право-

славного ігумена (Свято-Духівського монастиря). На той час він здобув освіту ймовірно в КМА і тривалий час навчався за кордоном, добре володів, крім української, церковнослов'янською, польською та латинською мовами. На шлях чернечого життя Йосиф став у досить молодому віці. Прийняв постриг у досить відомому на той час Ліщинському монастиреві. А з 1654 р. став його архімандритом, здобув визнання як проповідник, полеміст, знавець Святого Письма. 1656 року цей монастир зазнав нападу з боку католиків. Тукальський був змушений рятуватися втечею і звернутися за допомогою до Богдана Хмельницького. Останній написав 1657 року як мінімум чотири листи до великого гетьмана литовського Павла Сапіги та пінської шляхти, але справа затяглася, а смерть Богдана позбавила змоги завершити її благополучно. Його справу порушували в українсько-польських переговорах щодо ратифікації Гадяцького договору на сеймі у червні 1659 р.

Майже чотири роки (1657—1661) Йосиф Нелюбович-Тукальський був архімандритом віленського Свято-Духівського монастиря і був у Києві на обранні митрополитом Діонісія Балабана. У лютому 1658 р. брав участь у Переяславській раді, яка підтвердила обрання новим гетьманом Івана Виговського. Спочатку Тукальський сподівався на союз України з Московською державою, однак швидко зневірився в цьому і підтримав Гадяцький договір (1658). Після відставки Виговського впливав на нового гетьмана Юрія Хмельницького, щоб той відмовився від нерівноправного договору з Москвою 1659 р.

На кафедру Мстиславську, Могилевську і Оршанську був обраний своїм попередником, митрополитом Київським Діонісієм Балабаном, і висвячений ним 13 серпня 1661 р. Зійшовши на кафедру, він повторив долю багатьох тодішніх православних єпископів. Зазнавши нестерпних гонінь від католиків, Йосиф Нелюбович-Тукальський приїхав до Чигирина. Незабаром на елекційному соборі 9—19 жовтня 1663 р. у Корсуні архімандрита Йосифа Нелюбовича-

Тукальського було обрано київським митрополитом. У виборах першоієрарха взяла участь чимала кількість українського духовенства й представники української шляхти та козацтва.

На Правобережній Україні в стані польського короля, який розташовувався у м. Шаргороді, розвивалася дещо навіть смішна ситуація. За привілеєм на митрополита претендувало відразу три кандидатури: Яскульський, уніатський єпископ з Могилева, Антоній Вінницький, перемиський єпископ і Гедеон Хмельницький, колишній гетьман. Король Ян Казимир відмовив Яскульському і Вінницькому. Несподівано вибрав саме Гедеона кандидатом на київського митрополита. Це шокувало ще молодого і недосвідченого чорноризця. Він ухилився від такої «королівської милості». Перемиський єпископ Антоній Вінницький, зазнавши невдачі у стані польського короля, звернувся за підтримкою до гетьмана Правобережної України Павла Тетері. Це було для останнього зробити нелегко. Але незабаром для цього випала сприятлива година. Королівський гетьман й воевода київський Стефан Чарнецький узявся вмовляти козаків повернутися під зверхність Речі Посполитої. Знаючи, яку владу над козаками має щойно новообраний митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, він запросив його разом з ігуменом Гедеоном Хмельницьким до себе. Конструктивної розмови між митрополитом і польським коронним гетьманом не відбулося. Відповідь смиренного святителя була більш, ніж категорична: «Не випадає смиреним інокам вмішуватися у світські справи». Такий учинок образив Стефана Чарнецького. Він наказав схопити митрополита та ігумена, відправити їх до Варшави. Про все це дізнався гетьман Тетеря і написав королю скаргу на практично вже ув'язнених достойників УБПЦ. Йосиф Нелюбович-Тукальський і Гедеон Хмельницький, а також герой оборони Конотопа 1659 року полковник Григорій Гуляницький з наказу польського короля потрапили до в'язниці у Мальборку (колишньої столиці хрестоносців Марієнбургу). Сталося це у липні 1664 р. Тільки після цього Антоній Вінницький безперешкодно

оголосив себе також митрополитом Київським і два роки керував кафедрою, не навідуючись навіть до Києва.

Арешт і заслання митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського спричинили прикре враження в Україні, і той самий Тетеря, який був головним винуватцем цієї справи, розпочинає вже з весни 1664 р. просити короля про звільнення митрополита, але із застереженням, що колишні в'язні десь житимуть біля Пінська або на Волині та не «втручатися у політику». Навіть кримський хан Мухамед-Гірей IV просив про звільнення ув'язнених. Унаслідок такої реабілітаційної компанії 29 листопада 1665 р. митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський і архімандрит Гедеон Хмельницький дали обіцянку так і чинити. Але більше за Павла Тетерю почав просити за ув'язненого митрополита гетьман Петра Дорошенко. У кожному листі до короля володар булави просив про звільнення ієрарха та архімандрита. Не дочекавшись королівської милості, обидва ув'язнених утекли з Мальборка на батьківщину у лютому 1666 р. Святитель виїхав до свого рідного Лещинського монастиря і звідти, як митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, видав грамоту з розрішенням жителів Могилева від прокляття неправдиво на них накладеного Московським патріархом Никоном. Пробувши трохи більше року в Білорусі, митрополит переїхав до України, бо на нього знову звели наклеп. Під загрозою нового ув'язнення Йосиф Нелюбович-Тукальський з одним лише челядником у човні Дніпром приплив просто до Черкас, а звідти його відвезли в Чигирин до гетьмана Петра Дорошенка, який прийняв його з любов'ю, дав двір і маєтності (містечко Стайки, що невдовзі митрополит передав КМА). Узагалі митрополит не припиняв піклуватися про церковні та культурні справи навіть у тяжких умовах війни. Так, у 1672 р. у нього в Каневі врятувався від переслідувань польської адміністрації св. Макарій Овруцький, якого він висвятив на архімандрита канівського Успенського монастиря. Наступного року він зустрічав у Чигирині після звільнення з польського полону

колишнього макарівського сотника С. Туптала — батька св. Дмитрія Ростовського.

Пізніше Константинопольський патріарх Мефодій III грамотою від 6.03.1668 р. визнав його законним предстоятелем усієї Православної Церкви в Україні та Білорусі.

Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський став найближчим дорадником гетьмана Петра Дорошенка і неабияк впливав на нього. Він мешкав у Свято-Троїцькому монастирі в Чигирині, засідав у козацькій старшині, дипломатично листувався з впливовими політичними особами. Такі стосунки гетьмана з митрополитом не сподобалися козацькій старшині. Вони почали нарікати, що «гетьман Дорошенко ні з ким не радиться, тільки з митрополитом Тукальським». Саме митрополита Київського вважали головним промотором політики, що вела Петра Дорошенка до турецького берега. Московський же агент Тяпкін писав у донесенні в Москву, що «черные народы по обе стороны Днепра zelo любят и почитают митрополита Тукальского». Значна частина українського духовенства, особливо київського, високо шанувала його і визнавала його авторитет. Розумів це і сам митрополит, тому приїжджав восени 1667 р. до Межигірського Спасо-Преображенського монастиря для того, щоб зустрітися з архімандритом Інокентієм Гізелем. Останній поводився дуже обережно і не наважився їхати до Межигір'я, показавши митрополичого листа воеводі П. Шереметеву, який запитував Москву, чи слід зустрічатися з Йосифом Нелюбовичем-Тукальським. У Москві наказали неодмінно зустрітися Інокентію Гізелю з митрополитом у справах про початок переговорів Москви з Дорошенком з тим, щоб він впливав на Дорошенка, схиляючи його орієнтуватися на Москву. Може б так і було, Москва не виявила свого істинного обличчя. Андрусівське перемир'я Москви з Річчю Посполитою 1667 р., наслідком чого було розділ України між двома імперіями по Дніпру, дуже вразило гетьмана Петра Дорошенка. Очевидною стала нещирість нещирість московської дипломатії...

У зв'язку з протурецькою політикою гетьмана Петра Дорошенка і безпосереднім відношенням до неї Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який був ініціатором угоди з Туреччиною 1669 року (в ній зокрема гарантувалися виключні права Православної Церкви від Вісли й Перемишля до Путивля й Немана), ширилися неправдиві чутки та наклепи на митрополита, які доносили до своїх властей як польські шпигуни, так і московські. Але з чотирьох зол для України (Московія, Річ Посполита, Кримське ханство, Османська імперія) Дорошенко й Тукальський обрали останнє. Вони мали певну рацію, намагаючись іти шляхом Богдана Хмельницького, і сподівались, що в тих тяжких умовах Україні вдасться зберегти хоча б автономію, як наприклад, Молдавії чи Валахії. Однак один колонізатор ненабагато кращий за іншого... Москва ж, зміцнивши свої позиції на Лівобережжі, вирішила збройним шляхом повернути собі правобережну Гетьманщину.

Саме в цей час відбуваються переговори з Польщею. До Чигирини прибув львівський єпископ Йосиф Шумлянський, на якого король покладав великі надії. Єпископ застав митрополита тяжко хворим і передав від короля співчуття з приводу його недуги. Фактично переговори з Польщею мали ґрунтуватися на Гадяцькому договорі. Але місія Йосифа Шумлянського була позбавлена будь-якого конструктивного успіху, бо небезпека Чигирину загрожувала з усіх боків. Для Петра Дорошенка ще болючішою стала подія, що наблизила кінець його гетьманату. Перед наступом об'єднаних військ московського князя Ромодановського і лівобережного гетьмана Івана Самойловича митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський залишив свою резиденцію — Свято-Успенський монастир у Каневі. Згодом він захворів на очі, осліп. Коли бомбардували Чигирин, то один снаряд влучив у митрополичий будинок і розірвався. Це було стресом для митрополита, він перейшов до верхнього замку і там його хвороба загострилася. Навіть сам хан прислав до нього свого лікаря, але марно. Про хворобу митрополита вже

дізналися у Москві. У доносі йшлося, що митрополит геть осліп і в нього відняло ноги, його носять, коли йому треба бути десь присутнім. У Чигирині оповідали: коли митрополит лежав хворий, то гетьман приходив до нього радитися. Святитель просив гетьмана зректися турецького протекторату і Дорошенку це не дуже подобалося. Через образу він більше до святителя не приходив. 26 липня 1675 р. митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського не стало.

Спочатку тіло святителя було покладене у Свято-Троїцькому монастирі м. Чигирин. На надгробку було вміщено епітафію, написану Лазарем Барановичем. Увесь його архів з проповідями було передано до Києво-Печерської лаври. Після відступу козацько-московських військ з Чигирин 1678 р. мощі святителя виніс з палаючого міста духівник митрополита ієромонах Макарій Русинович, а потім їх було перенесено до Лубенського Мгарського монастиря, де цей ієромонах склав їх 8 серпня 1678 р. у Преображенській дерев'яній церкві. Пізніше мощі святителя було перенесено до новозбудованої кам'яної церкви. Ймовірно, що мощі святителя лежали відкритими, бо цар Петро I наказав зложити могилу цеглою, і тільки надпис на стіні свідчив про місце останнього спочинку митрополита-мученика. Ім'я митрополита всіляко замовчувалося.

Український історик Дмитро Дорошенко (нащадок гетьмана) дуже високо оцінював митрополита: «Найвидатнішим співробітником гетьмана був митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський», його «щирий друг і порадник». Тукальський обстоював державну самостійність України, територію якої він, так само як і Дорошенко, розумів у широких етнографічних межах, додаючи до неї ще й землі білоруські.

Йосиф Нелюбович-Тукальський був останнім митрополитом Київським, який прийняв затвердження від Константинопольського патріарха.

ГЕДЕОН СВЯТОПОЛК-ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ

З ім'ям митрополита Гедеона Святополка—Четвертинського пов'язують остаточне підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату 1686 року.

Митрополит Гедеон (в миру — ім'я Григорій) Святополк—Четвертинський. Рік його народження є невідомий. Але деякі дослідники вважають, що це сталося 1600 р. Походив з древнього князівського роду Святополк—Четвертинських, що бере свій початок від Рюриковичів. Був сином Захара Григоровича, рациборського старости і луцького підсудка, який одружився з Региною Хреницькою. Ймовірно був членом Луцького православного братства, куди належали його родичі. Перебував в оточенні єпископа Діонісія Балабана. Після обрання останнього митрополитом поставлений ним на єпископа Луцького і Острозького (1659 р.). Брав участь у церковному Соборі (листопад 1663), який мав обрати наступника митрополита Діонісія. Підтримав кандидатуру Антонія Винницького, який ці вибори програв. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський, який був тоді в тих краях адміністратором Київської митрополії, намагався вижити «непослушного» архієрея з Волині та передати стародавню кафедру своєму братові Афанасію Шумлянському. За намовою єпископа-ренегата Йосифа Шумлянського король Ян Собеський переконував усіляко Гедеона Святополка-

Четвертинського перейти до унії, але в разі невиконання такого прохання йому погрожували вічним ув'язненням у мальборзькому замку, як у свій час митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський та архімандрит Гедеон Хмельницький. Тому для єпископа Луцького ця погроза видалася правдоподібною. Він залишив кафедру і прибув у Київ. 8 жовтня 1684 р. Гедеон Святополк-Четвертинський приїхав до гетьманської столиці Батурина і, будучи обласканим з боку гетьмана Івана Самойловича, поселився у батуринському Крупицькому Свято-Микільському монастирі. Пізніше майбутній київський митрополит навіть став родичем для гетьмана, бо його племінник князь Юрій Андрійович Четвертинський одружився з дочкою Івана Самойловича Анастасією.

Київська митрополита кафедра була вдовуючою вже десять років. Українська Церква, знеможена в боротьбі за свою незалежність з Московською патріархією, все ж таки ще підпорядковувалася Константинопольському патріархатові. Період політичної руйни значно підточив її канонічний статус. Давалася взнаки відсутність глави Церкви, який би мав свято берегти її права та привілеї, надані давніми київськими, литовськими князями та польськими королями. У Москві справа з новим митрополитом просувалася мляво, тому що патріарх Никон не дуже хотів утручатися у справи чужої йому юрисдикції, а потім, через конфлікт з царем, узагалі зрезигнував зі становища Московського патріарха. Справу з остаточним підпорядкуванням Російській Церкві Київської митрополії завзято повів патріарх Іоаким (Савелов), який до України мав безпосереднє відношення, бо певний час був на становищі ігумена Межигірського монастиря. З вересня 1683 р. патріарх Іоаким настійливо радив Івану Самойловичу вибрати київського митрополита. Але гетьман з цим зволікав, бо не мав належної кандидатури. Ще раніше в митрополити кандидувався Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізел, але його позиція не задовольняла Москву, бо він бажав, при всій повазі і пошані до його царської

величності, утримувати Церкву тільки в юрисдикції Константинопольського патріархату. Згодом 1683 року Гізель помер. Тієї самої позиції дотримувались чернігівський архієпископ Лазар Баранович та новообраний Києво-Печерський архімандрит Варлаам Ясинський. У такій ситуації кандидатура Гедеона Святополка-Четвертинського була найбільш прийнятною для Москви у справі обсадження Київської кафедри і підпорядкування її РПЦ. Відтепер «Луцький єпископ у вигнанні» став під пильне «государеве око» і, таємно, за цілковитого сприяння гетьмана, готувався до виборів на митрополита.

Дослідник цього періоду нашої церковної історії протоієрей Федір Титов зауважив, що біглого луцького єпископа духовенство не любило взагалі. Навіть чернігівський архієпископ Лазар Баранович іронічно висловився: «...хіба тільки його митрополитом Київським зроблять, а іншого місця йому немає». 1685 року в Києві відбувся елекційний собор. Духovenство протестувало проти кандидатури Четвертинського. Але 8 липня, під тиском «дурного Самойловича» (слова Тараса Шевченка) його було обрано на Київську кафедру. У жовтні того самого року новообраний митрополит з великою делегацією вирушив до Москви. 8 листопада 1685 р. патріарх Іоаким інтронізував Гедеона Святополка-Четвертинського на митрополита Київського, який у свою чергу присягнув на вірність Московському патріархові. 15 грудня митрополит Гедеон залишив Москву з царськими дарами і грамотою, у якій ішлося про підпорядкування його юрисдикції Чернігівської архієпископії та Києво-Печерської архімандрії, яка мала ставропігію від Константинопольського патріарха. Крім цього за митрополитом було збережено всі попередні його права та привілеї, особливі відзнаки перед іншими архієреями. Митрополит Київський зберігав за собою право безапеляційного суду, право друкувати книги і засновувати школи в межах митрополії, а також право ношення перед ним хреста. Київська кафедра в Московській Церкві була визнана

першою за честю. 2 лютого 1687 року після тривалих років запустіння київський митрополит Гедеон уперше відправив у соборі Святої Софії. Тепер залишалося цей неканонічний акт перепідпорядкування Київської митрополії з Константинопольського патріархату в Московський довершити хоча б якоюсь згодою на те Царгороду.

Після того, як Іван Самойлович утратив гетьманську булаву, становище митрополита Гедеона змінилося. Москва, яка ніколи нікому довго не довіряла, очевидно і в ньому щось запідозрила. Хоча з усіх сил митрополит намагався бути послухним і патріархові, і цареві. З 27 січня 1688 р. митрополит утратив свій давно наданий київським святителям титул. «І всієї Русі» вживати було відтепер заборонено. Натомість виправлено на «і Малої Росії». Суттєво також обмежила Москва майнові права митрополичої кафедри. Такі великі монастирі, як Києво-Печерська лавра, Полоцький Богоявленський, Межигірський Спасо-Преображенський отримали ставропігію від Московського патріарха. З-під влади митрополита Київського було вилучено Чернігівську архієпископію, через що змінювали канонічні межі митрополії. Відомо, що ініціаторами цих зазіхань патріархії на права Київського митрополита були Чернігівський архієпископ Лазар Баранович та Києво-Печерський архімандрит Варлаам Ясинський, чиї інтенції були зручно використані Московією.

Зі становища, у якому опинилася УБПЦ у зв'язку з юрисдикційними обмеженнями і поступовим поглинанням її РПЦ, скористалися уніати на Правобережній Україні. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський з таємного відступника остаточно сповідав постулати Берестейської церковної унії.

Від українського духовенства Москва забажала так званої «чистоти віри», бо з часом, відколи Московська митрополія проголосила свою автокефалію, РПЦ у багатьох обрядових і віронавчальних питаннях почала помилятися. За справу виправлення цих недоліків

узявся патріарх Никон і в Московській Церкві відбувся розкол. Тепер Москва через свого патріарха Іоакима Савелова «впрошала» київських богословів, чи правильно вони навчають про «преосущество» Святих Дарів і чи часом не тримаються постанов Флорентійського собору. Митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський, архієпископ Лазар Баранович та архімандрит Варлаам Ясинський за підписом усіх духовних чинів завіряли патріарха, що вони взагалі є далекими від усяких там думок і постанов Флорентійського собору.

На відміну від своїх попередників, які не могли знаходитися у своєму кафедральному місці, зі зміною церковної юрисдикції, митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський постійно знаходився у Києві. Не маючи особливої пошани з боку Києво-Печерського архімандрита і братії лаври, митрополит свої погляди спрямовує на занедбаний собор Святої Софії, давнє місце осідку і центр Київської митрополії. Святиня знаходилася у такому запустінні, що митрополит просить у московських царевичів Івана і Петра «пожалувати» йому до кафедри церковне начиння і ризи, а також дзвін і «хлібне жалування» для Софійського монастиря. Згодом 1688 року митрополит звернувся знову до московських царів з проханням дозволити для ремонту Софійського собору розібрати два напівзруйнованих давніх княжих храми: св. Василя і св. Катерини. З Москви відповіді не надійшло, але київський воєвода Бутурлін з комісією почав вивчати давні храми і підрахунки щодо ремонту Святої Софії, даючи схвальну відповідь у Москву відносно ремонту кафедри. Для того, щоб хоч якось матеріально підтримати життєдіяльність кафедрального Софійського монастиря, митрополит Гедеон звернувся і до гетьмана Івана Мазепи. Той своїми універсалами 1689 і 1690 рр. надав у володіння митрополичій обителі містечко Муровське з селом Церковищем, містечко Білогородку з селами Рословичі, Малою Бугайкою, Снітинкою, Крушинкою, Мархелівкою, Жилинами і містечком Трипіллям.

У квітні 1690 р. митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський помер, проживши майже 90 років і заповівши Святій Софії всі гроші і коштовності. За заповітом тіло спочилого митрополита поклали у Володимирському бічному вівтарі Святої Софії, поруч з саркофагом князя Ярослава Мудрого. Відзначимо, що двоюрідний брат митрополита став Могилевським єпископом у 1704—1728 рр. під іменем Сильвестра II.

Звісно ж, що у працях російських істориків митрополиту Гедеону Святополку-Четвертинському проспівано оди як ієрарху і першому Київському святителю у юрисдикції Московського патріархату. Заслужено оцінили митрополита українські історики. Вона не така пафосна, більш стримана й правдива. Утримувався від однозначної оцінки київського митрополита і найвидатніший український історик Михайло Грушевський. На сторінках його робіт він постає, швидше, як жертва російської політики і гетьмана, як абсолютно несамостійна фігура.

ВАРЛААМ ЯСИНСЬКИЙ

Митрополит Київський Варлаам Ясинський походив зі шляхетського роду. Народився приблизно 1627 р. Освіту майбутній митрополит здобував спочатку у Київській колегії в часи ректорства Лазаря Барановича та фактичного ректорства Феодосія Софоновича (1650—1657). Імовірно, що його вчителями були Ігнатій Оксенович-Старушич, Йосиф Кононович Горбатський, Інокентій Гізель та Лазар Баранович. Саме в останнього Ясинський приймає постриг. 1651 року, коли військо литовське гетьмана Радзівіла захопило і пограбувало Київ, навчання в колегії припинилося і Варлаам Ясинський продовжує науку за кордоном, в університетах Польщі та Чехії (Ельблонг (Ельбінг) та Оломоуц). Він вивчає риторику, філософію, а приблизно 1657 р. вступає до Краківської академії і завершує її навчання зі ступенем доктора богослов'я.

Прибувши 1661 року до Києва, Варлаам Ясинський спочатку оселяється у Києво-Печерській лаврі. Тут він має послух завідувача лаврської друкарні, а потім стає професором КМА. Тут він викладав не тільки пітику та риторику, але й філософію і богослів'я. 13 листопада 1665 року Варлаам Ясинський був одностайно обраний ректором Київської академії, 6 січня 1666 р., у день храмового свята Братського Богоявленського монастиря, Варлаам Ясинський був зведений у сан ігумена з чином благословення на ректуру в

колегії. Обрання Яворського ректором викликало схвалення в українських наукових колах, серед частини українського суспільства. «Я в захваті, — писав чернігівський архієпископ Лазар Баранович, — від єдиногодушного обрання о. Ясинського — плодоносної гілки могилянського винограду». Але проти нового ректора виступила ... братія монастиря (принаймні її частина), яка звинувачувала його в тому, що він менше надає уваги монастиреві та геть його занехаяв. (Це була неправда, бо Яворський багато уваги приділяв розвитку КМА, яка ще не відновилася вповні після спустошення Києва, особливо Подолу, військами Януша Радзівіла та й подальших пожеж). До цього ще й додалася якась політична неблагонадійність ректора, напевно його сміливе відстоювання прав і автономії Української Церкви. Справа наклепу дійшла до того, що Варлаама Ясинського ледве виправдали перед Москвою архієпископ Лазар Баранович та Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель. Київському воеводі П. Шереметеву довелося примиритися з «премудрими учителями» і з «многотрудним ректором Варлаамом Ясинським». У лютому 1666 р. київський полковник Василь Дворецький писав до гетьмана Івана Брюховецького, щоб той підтримав КМА і спонукав до цього й інших «христілюбивих людей». Монастир дістав кілька садіб у Києві, гроші на відновлення КМА тощо, навіть грамоту короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького від 10 жовтня 1670 р., якою дозволялося КМА відновити і викладати в ній «всім, хто приходить, всі навчальні предмети, мистецтва, науки й знання через професорів». У КМА в повному обсязі запрацювали всі класи, були відбудовані «навчальні училищні здання», побудована нова Богоявленська церква, були повернені монастирські вотчини.

Та братія не вщухала і тому за тяжких обставин, пожежі в академії, матеріальних нестатків, а також внутрішніх незгод (останньою краплею видно стало приховане звинувачення Ясинського у тому, що татари вбили трьох ченців маєтності Братського мона-

стиря в Новосілках; за це мав нібито відповідати ректор) 1673 року ігумен Варлаам Ясинський відмовляється від звання ректора і переводиться на ігуменство до Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Після чотирьох років керівництва «обителю св. вмч. Варвари» ігумен Варлаам Ясинський визначається казнодією (проповідником) у Києво-Печерську лавру. Тут він стає справжнім помічником для вже немічного архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. Ігумен Варлаам Ясинський, який стає намісником у лаврі, разом з доглядачем Ближніх лаврських печер ієромонахом Паїсієм і писарем (він же був і друкарем) Іваном Армашенком 1680 року вирушає до Москви просити перед урядом про визначення Києво-Печерській лаврі монастиря поблизу Брянська або Трубчевська, де б лаврські ченці могли мати притулок для себе і скарбів лаври у випадку можливого нападу татар. Делегація була вповноважена просити про дозвіл безборонного виїзду ченців і вивозу ними майна лаври в разі татарського наїзду, а також про заборону київським громадянам чинити Лаврі перешкоди щодо перевезення через Дніпро і про видавання стверджувальних царських грамот на все нерухоме майно Лаври, а також і на архімандрію на приїзд до Москви по милостиню і, нарешті, на все майно так званого лікарняного Троїцького монастиря у лаврі. Це посольство до Москви мало повний успіх і все, що просило, отримало від московського царя.

Через три роки Варлаама Ясинського обрано ігуменом Київського Пустинно-Миколаївського монастиря. 1685 року майбутній митрополит стає архімандритом Києво-Печерської лаври (попередній архімандрит Інокентій Гізель помер 1684 року). Проте на посвяту до Москви новообраний Києво-Печерський архімандрит не поїхав. Він прийняв її від Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. На це було чимало причин і головна — це відстоювання окремості УБПЦ та її головної святині Києво-Печерської лаври. Варлаам Ясинський пізніше у листі до московського пат-

ріарха Іоакима Савелова від 16 грудня 1684 р. пояснював, чому він зразу після обрання не міг прибути на посвячення до Москви і знову просив у патріарха благословенної грамоти «ради милості до Лаври Святої». Тільки після двох звернень до московського патріарха і ґрунтовних пояснень у лютому 1685 р. архімандрит Варлаам Ясинський отримав благословенну грамоту.

Московський патріарх Іоаким Савелов, як і московський уряд взагалі, з обережністю і навіть недовірою ставилися до архімандрита Варлаама Ясинського. Позиція архімандрита Києво-Печерської лаври була дуже чіткою — він обстоював права і звичаї Київської митрополії, і не бажав її підпорядкування Російській Церкві. Тому, коли настали вибори нового митрополита у Києві, то архімандрит Варлаам Ясинський не підтримав політики гетьмана Івана Самойловича щодо виборів київським митрополитом Гедеона Святополка-Четвертинського і всіляко разом з сановитим духовенством протестував проти такого розвитку подій. Згодом Варлаам Ясинський змирився з таким становищем, але не захотів підпорядковуватися київському митрополиту. 1688 року випросив собі в Москві ставропігію, тобто пряме підпорядкування лаври Московському патріархові. Тут він припустився помилки, бо на суперечностях між митрополитом і архімандритом зіграла Москва, яка використала цю зручну okazію для зменшення Київської митрополії та наступу на Українську Православну Церкву.

Але в іншому архімандрит Варлаам не корився Москві. Це стосується, наприклад, друкування книг лаврською друкарню. Без благословення патріарха друкарня видала 1688 р. книгу «Венец Христов» і 1689 р. перший том написаних ігуменом Димитрієм Туптало «Четьїх-Міней». На це наступник патріарха Іоакима — Адріан нарікав: «Лаврские книги здаються еже весьма непристойно и дерзновенно».

За керівництва лаврою архімандрит Варлаам Ясинський установив святкування Собору Києво-Печерських святих Ближніх (у пер-

шу суботу після віддання свята Воздвиження Чесного Христа) і Дальніх (28 серпня) печер. За ці й інші труди Варлаама Ясинського ігумен Димитрій Туптало називав «стовпом обителі», а ігумен Стефан Яворський — «Геркулесом, який прийняв поважне бремя після Атланта — Інокентія Гізеля».

Після смерті митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського гетьман Іван Мазепа звернувся до Москви за дозволом обрати нового митрополита, подавши на розгляд царів чотири кандидатури, серед яких найповажнішими були чернігівський архієпископ Лазар Баранович та архімандрит Києво-Печерської лаври Варлаам Ясинський. 30 квітня 1690 р. царським указом повелівалося «всьому духовному причту» Київської митрополії на чолі з архієпископом Лазарем Барановичем і архімандритом Варлаамом Ясинським провести вільне обрання на овдовілий Київський митрополичий престол за давнім звичаєм, «мужа, в Божественному Писанні освіченого з тамошніх природних обивателів» за згодою з гетьманом Іваном Мазепою, якому наказувалося якнайшвидше повідомити про те все «малоросійське» духовенство та взагалі потурбуватися про заходи до якнайшвидшого обрання нового митрополита і приїзду його до Москви на посвячення.

1—2 червня 1690 р. у соборі Святої Софії «єдиними усти і єдиноюлюбящими сердци» Київським митрополитом було обрано архімандрита Варлаама Ясинського, а вже у липня того самого року він у супроводі сановитого духовенства відбув до Москви. 31 серпня 1690 р. в Успенському соборі Кремля патріарх Адріан висвятив обраного київського митрополита Варлаама Ясинського. 18 вересня 1690 р. святий, будучи щедро обдарований царями, вирушив до України.

Діяльність митрополита Варлаама Ясинського на кафедрі київських першоієрархів була багатогранною. Перш за все всю свою увагу святий звернув на православну паству, яка перебувала у Речі Посполитій. 15 серпня 1691 р. митрополит Варлаам звернувся

з окружним посланням до «всіх синів Руської Православної Церкви в Польщі», у якому виступив як справжній турботливий пастир. За прикладом своїх попередників митрополит Варлаам Ясинський призначив своїм намісником для православних монастирів, братств і парафіяльних церков усього Великого князівства Литовського архімандрита Слуцького Серапіона Полковського, давши йому владу і право «з превелебними отцями, ігуменами та з їх милостями панамі, братствами ставропігальними, а саме Віленським, Пінським, Могилевським, Слуцьким та іншими любовно соглашатися о цілості Православія Святого совітовати, потребуючих ісправлення на путь спасенний наставляти, непокірних духом кротості навчати і обвиненних за правилами святими церковними карати».

Особливої уваги митрополит Варлаам Ясинський надавав Луцькій православній єпархії. Він, зокрема, докладав усіх зусиль до того, щоб не допустити переходу цієї єпархії в унію. Проти такої позиції Київського першоієрарха виступили брати Шумлянські — Йосиф, єпископ львівський і Афанасій, єпископ луцький. Ще раніше 1689 р., удаючи з себе ревного православного єпископа і всіляко маневруючи між польськими і московськими впливами, єпископ Йосиф Шумлянський звернувся до московського патріарха Іоакима з проханням відновити Галицьку митрополію, але той категорично йому відмовив.

Свою митрополічу владу митрополит простягнув і на білоруські єпархії. Фактично православною залишалася одна лише Мстиславсько-Могилевська єпархія, на яку 1707 р. Варлаам Ясинський висвятив єдиного для православних білорусів єпископа Сильвестра Святополк-Четвертинського — родича покійного митрополита.

З 1695 р. митрополит Варлаам Ясинський почав просити про відновлення стародавньої Переяславської кафедри, єпископ якої був би коадьютором (вікарним) Київської митрополії. За сприяння і цілковитої підтримки гетьмана Івана Мазепи 1701 року коадьютором Київської митрополії був призначений Захарія Корнилович

з титулом «єпископ Переяславський». Очевидно, що тут і митрополит Варлаамом Ясинський, і гетьман Іван Мазепа переслідували певну церковно-політичну мету — намагання якнайбільше обмежити вплив Москви на церковне життя в Україні.

Своєю невтомною працею митрополит Київський Варлаам Ясинський відновив соборну діяльність Української Церкви. Він розумів, що саме таке соборне керівництво Церквою принесе гарні плоди для розвитку українського православ'я. У перший же рік свого святительства 1 березня 1691 р., у Неділю Православ'я відбувся собор, на якому були затверджено так звані 10 заповідей. Зміст постанов стосувався парафіяльного і чернечого духовенства, його морально-виховного впливу на паству. Надаючи цим постановам 1691 р. великого значення, митрополит Варлаам Ясинський звертав особливу увагу на висвячення новообраних кандидатів у священство. До служіння на парафіях не повинні приходити «неуки, безчинники, до благоговіння не звиклі, які мали занадто простору совість, не придатну за своїми звичаями до священства; дуже молоді, або лиховидно покалічені», — ішлося у 6-й заповіді Київського собору 1691 р. Очевидно, що цими правилами митрополит хотів обмежити так зване виборне право на парафіях, що досить часто призводило до того, що до престолу ставали неосвічені священники і просторіки. Таке «обмеження в правах», особливо синів священників, не всім подобалось, тому на митрополита скаржилися до Москви, але патріарх Адріан не дуже хотів у цю справу втручатися, а митрополит зі свого боку хотів, щоб на парафіяльне служіння йшли кандидати, які навчалися у Києво-Могилянській академії. Узагалі, митрополит Варлаам ревно піклувався про КМА вже як її протектор. 1707 року він поновив тут курс математики і тим самим започаткувати студії з вищої математики. Він намагався зменшити відкликання випускників КМА до московської слов'яно-греко-латинської академії, звертав увагу на негативні наслідки такого пограбування інтелектуальних сил для України.

По-справжньому митрополит Варлаам Ясинський дбав про київські святині, усіяко підтримуючи меценатські ініціативи гетьмана Мазепи (будівництво храмів, надання студентам стипендій тощо), допомагав новому ректору КМА Йоасафу Кроковському розв'язати конфліктні майнові питання. Він виклопотав у Петра I грамоту від 26.09.1701 р., що підтверджувала силу попередньої грамоти (1694), а по суті й Гадяцького договору 1658 р. про права КМА на самоврядування, і підтверджувала її статус як академії. Митрополит відродив кафедральний собор Святої Софії, що розпочав робити його попередник. У такому оновленому вигляді Києво-Софійський кафедральний монастир подається вже на плані міста 1695 року. У Київському Пустинно-Миколаївському монастирі він заклав 1690 р. кам'яний храм і трапезну. Не забув митрополит і про Києво-Печерську лавру, у якій 1691 р. спорудив печерну церкву заради свого небесного покровителя преподобного Варлаама, ігумена Печерського і переніс до цієї церкви його мощі.

Відомою залишилася для нас і богословсько-літературна спадщина митрополита Варлаама Ясинського. До полемічних творів митрополита належить його рукописна праця під назвою «Правдива віра». В рукописах збереглися його проповіді. До церковно-історичних праць належить його відомий «Венец из цветов духовного вертограда Печерского». Дуже цікавим є літопис, що було створено кимось з найближчого оточення митрополита Варлаама, вірогідно він редагував. При його написанні було використано твір італійського хроніста Цезаря Баронія, Київський літопис першої половини XVII ст., український хронограф 2-ї редакції (перша половина XVII ст.). У рукописі, де каліграфічним почерком написано роки від Різдва Христового, а біля деяких з них занотовані відповідні події історії європейських держав, а також України. Тут зафіксовано й окремі події історії стародавнього Риму, наприклад «Веспасан воцарился. Того року Титус, Веспасианов син, взяв Іерусалим и опустошил его». Але найбільш цікавими є записи з XV ст.

Зокрема відзначено Флорентійський собор 1438 р., винайдення книгодрукування 1440 р., падіння Константинополя 1453 р., Брестський собор 1596 р., повстання Наливайка 1596, смерть гетьмана Петра Сагайдачного, повстання Хмельницького, події Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. і Руїни другої половини XVII ст. Але більшість цього твору — це відомості з історії Київської митрополії (сходження на кафедру митрополитів, єпископів, обрання ігуменів провідних монастирів, їхня смерть тощо). У подальшому цей літопис стане основою подібного твору учня Варлаама Ясинського — митрополита Йоасафа Кроковського. Його учнями були також зокрема видатні філософи й проповідники Стефан Яворський та Христофор Чарнуцький. Митрополит Варлаам користувався повагою вихованців КМА, які присвятили йому кілька панегіриків та промов, зокрема М. Онимиховського (1696), похвальна промова в курсі риторики за 1699 р., вірші «Млеко» та «Зегар з полузегарком» видатного українського поета доби бароко Івана Величковського.

Київську митрополічну кафедру Варлаам Ясинський посів уже в немолодому віці. Йому виповнилося 63 роки. На 80 році життя 22 серпня 1707 р. митрополит Варлаам Ясинський помер. За заповітом тіло його було покладено в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

ЙОАСАФ КРОКОВСЬКИЙ

Митрополит Київський Йоасаф Кроковський належав до найосвіченіших постатей своєї доби. Перші відомі свідчення біографії Олександра (так називали майбутнього святителя в миру) Кроковського свідчать про його високий рівень освіти. До 1670 р. він навчався у Києво-Могилянській академії, а з 1673 р. вирушив за кордон, де навчався в зарубіжних університетах, зокрема курси філософії та богослов'я у Римській католицькій академії (можливо, це *Collegium Graecum* — Колегіум св. Афанасія), прийнявши на той час уніатство. Прибувши 1683 р. до України, Олександр Кроковський повернувся у православ'я і прийняв у київському Пустинно-Микільському монастирі від архімандрита Варлаама Ясинського чернечий постриг з ім'ям Йоасаф (21.11.1683). Того самого року його запросили на викладання поетики і риторики у КМА.: 1683 р. — професор поетики та риторики, 1686—1689 — професор філософії та префект КМА, 1689/1690 навчальний рік — професор богослов'я і ректор КМА. 16 грудня 1688 р. Йоасаф Кроковський був обраний ігуменом київського Пустинно-Микільського монастиря, що на той час знаходився в адміністративній залежності від Києво-Печерської лаври. На це поставлення він отримав від гетьмана Івана Мазепи універсал від 29(10) січня 1689 р. 20 січня 1693 р. його обрано знову на посаду ректора КМА і водночас ігуменом Братського монастиря, причому

Кроковський не полишив ігуменства у Пустинно-Микільському монастирі. У ставленній грамоті київського митрополита Варлаама Ясинського від 20.01.1693 р. наданій на ректорство, зазначено, що «пречестний ігумен... Йоасаф Кроковський з благовоління Божого та нашого пастирського благословіння та повеління ясновельможного його милості пана Івана Мазепи, гетьмана Військ... Запорозьких». З цього приводу сам Мазепа писав до митрополита Варлаама Ясинського: «Як завжди я всією душею бажаю того, щоб в школах братських київських було належне правління, щоб на пожиток всій Малоросійській Україні від них добрі виростили плоди, так і тепер ...що Йоасаф Кроковський при своїм ігуменстві був і ректором Братським, понеже знаю, що він ...людина досконало вчена, богобоязлива, зело розумна і статечна і краще від інших управляти зможе». Дійсно Йоасаф Кроковський мав значну підтримку від гетьмана Івана Мазепи. Так, 22(12) 1690 р. він (як ігумен Пустинно-Микільський) отримав для цього монастиря оборонний універсал Мазепи на Кононецькі та Савинські ґрунти, 5.03.(23.02.)1692 р. — на с. Тростянець. 25(15) червня 1693 р. він дістав від Мазепи універсал, у якому підтверджувалися права Братського монастиря на землі, на варіння й продаж меду тощо. Наступного дня Мазепа видав універсал і Микільському монастиреві з підтвердженням прав на містечка Максимівку й Городище, а 7.07.(27.06/) того самого року універсал щодо прав КМА на с. Виповзівку. Універсал від 9.08/(30.07/)1694 р. розподіляв між Братським та Межигірським монастирями млини на р. Котор, а універсал від 24(14).06.1699 р. стверджував права лаври на Кропивнянські ґрунти з млином (повторно універсал було видано 24(14).07.1700).

Він знаходився серед «духовного» оточення гетьмана. За згодою і за підтримки митрополита Варлаама Ясинського і гетьмана Івана Мазепи Йоасаф Кроковський очолив посольство до Москви, де подав чолобитну. 11.01.1694 р. отримав дві царські грамоти — про закріплення за КМА всіх її маєтностей та про підтвердження прав КМА користуватися її давніми привілеями та правом приймати і

навчати дітей усіх станів з України, Росії «и иных стран приходящих». Крім того, КМА призначалося жалування — 50 руб. і 50 чвертей жита на рік. Кроковський відновив студентські конгрегації, засновані ще св. Петром Могилою. Завдяки плідній співпраці гетьмана, митрополита та ректора-ігумена КМА досягла вершини свого розвитку (чисельність її спудеїв сягнула майже 2000 душ, що і нині немало) і не випадково почала називатися Києво-Могилянсько-Мазепинською Академією. В РДАДА (Російському державному архіві давніх актів у Москві) — найбільшому російському архіві, що охоплює матеріали до середини XVIII ст., зберігаються також документи посольства Києво-Печерської лаври у березні 1700 р., лист Йоасафа Кроковського й відомості про надіслання йому подарунків від царського уряду (соболі, сукно тощо).

У березні 1697 р. ігумен Йоасаф Кроковський стає архимандритом Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. За підтримки гетьмана Івана Мазепи та митрополита Варлаама Ясинського впродовж десяти років успішно керує лаврою і водночас є найближчим помічником першоієрарха у єпархіальних справах. 18(8) березня 1699 р. Мазепа видав універсал, у якому підтверджував права лаври на землі в селі Іванкові, 12(2).09.1702 р. — на хутір Карлики поблизу Омбиша, 25(15).10.1706 р. — на с. Рубежівку та ін. (два універсали). З архимандритства Йоасафа Кроковського лаврська друкарня ще більше почала видавати книг зі своєрідним українським колоритом. Попередні московські патріархи Іоаким та Адріан хотіли накласти на ці видання цензуру, але їм це не вдалося, а тодішній місцеблюститель московського патріаршого престолу митрополит Стефан Яворський дивився на це «крізь пальці». Саме за десять років керівництва лаврою Йоасафа Кроковського було видано близько 40 видань. Серед них були і передруки, наприклад, Патерик Печерський 1702 р. зі знаменитими гравюрами Леонтія Тарасевича.

Після смерті митрополита Варлаама Ясинського 19 жовтня 1707 р. відбувся собор київського духовенства для виборів нового

першосвятителя. Одноставно на цьому соборі митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Русі було обрано Києво-Печерського архімандрита Йоасафа Кроковського. Гетьман Іван Мазепа відразу доповів Петру I про вибір у Києві митрополита. 24 лютого 1708 р. до Москви відбула поважна делегація для посвячення новообраного кандидата. Там делегацію сановитого духовенства приймали з великою пошаною. Зі скарбниці на цей прийом було виділено чимало грошей.

Аж тільки 15 серпня 1708 р. місцеблюститель митрополит Стефан Яворський висвятив у митрополита Йоасафа Кроковського, а 20 вересня першосвятитель Київський отримав від Петра I грамоту на с. Стайки, а ось справжня настольна грамота, яка підтверджувала права Йоасафа Кроковського на митрополію Київську надійшла аж через рік. У цій грамоті дарували всі попередні права і привілеї митрополитів Київських, але нагадували, що архієпископія Чернігівська та архімандрія Києво-Печерська виведені, як і раніше, з-під влади митрополита, натомість передавався Йоасафу Кроковському Ніжин з усіма грецькими церквами і духовенством.

Дорогою до Києва в жовтні 1708 р. митрополит Йоасаф Кроковський зупинився у Борзні для того, щоб зустрітися з Іваном Мазепою, який хворів і прийняв з рук святителя таїнство соборования. Але справжнє прийняття було вчинене для митрополита у Києві. Особливо це урочисто відбувалося у Києво-Могилянській академії. Окрім читаних віршів і прекрасних слів для митрополита Йоасафа Кроковського було піднесено в дар картину, намальовану вихованцем академії Максентієм Щирським.

Сам митрополит зробив неабиякий внесок у українську культуру. Він відомий і як історик. Так, він написав «Літописець», подібний до твору, створеного у колі Варлаама Ясинського, і використавши його. Але Кроковський значно його розширив, використав «Кройніку» Феодосія Софоновича, київський «Синопис» (1680), хроніку польського автора Мацея Стрийковського, додав відомості з історії

Київської Русі, починаючи від Володимира Святого («988. Святыи Владимир крестися и всю Россию крещением святым просвіти»), особисті свідчення про церковне життя України XVII—XVIII ст., наприклад: «1682. Мелетий Дзик, игумен кирилский и михайловский, преставися... Аз недостойный приях иноческий чин в святониколском монастыру ноеврия 21» або «1688. Аз недостойный избран бых на игуменство свято — николское декемврия 16... 1698... аз недостойный.. избран был на архимандрию печерскую того ж року марта 26... 1707. Аз недостойный... избран бых ...на митрополию Киевскую октоврия 19, а всеблаженной памяти антецессор (*попередник* — Ю. М.) мой Варлаам Ясинский преставился августа 22». Вочевидь саме Кроковський створив стислі літописні записи останньої третини XVII ст., у яких відзначив взяття турками Чигирина 1678 р., падіння Самойловича й обрання Мазепи гетьманом, нашість сарани і повстання Петрика 1690 р. Значно більше Кроковський прославився як філософ письменник, про що свідчать зокрема і конспекти курсів його лекцій з риторики і філософії, і захоплені відгуки про них численних панегіристів і промовців (Й. Валявський, Й. Туробойський, І. Миштальський та ін.).

Але урочисте прийняття у Києві згодом затьмарилося справою так званої «зради» гетьмана Івана Мазепи. Припускають, що Кроковський був утаємничений у плани Мазепи, але в умовах, що склалися, він не міг виявити свою позицію, а потім — поготів. Буквально за кілька днів митрополит Йоасаф Кроковський змушений був прибути до Глухова разом з іншими українськими ієрархами. Ще 27—29 жовтня 1708 року цар Петро послав укази митрополитові та церковним ієрархам, наказавши їм прибути до Глухова. Київський митрополит Йоасаф Кроковський був силоміць доставлений туди у супроводі царських посіпак. Крім нього до Глухова 10—11 листопада теж силоміць привезли чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича, переяславського єпископа Захарію Корниловича та інше сановите духовенство. Їх прибуття до нової

гетьманської столиці відбувалося у час страти українських старшин, які потрапили в полон у Батурині. Серед цих страчених були й церковні люди, клірики, яких справедливо можна назвати мучениками. Про це повідомляє Лизогубівський літопис: «Також Филипу, реенту певчих, в Батурине взятому, утято голову в Глухове и на спицах железных на глаголях на площади в самом городе заткнено». Так чинили хіба що язичники в часи жорстоких гонінь на християн перших віків ранньої Церкви.

31 жовтня 1708 року Петро I надіслав листа патріаршому місцеблюстителю, митрополитові Рязанському Стефану Яворському з наказом: «Того ради позвольте онаго за такое его дело публично в соборной церкви проклятию предать». Всі надії Петро I покладав і на київського митрополита Йоасафа Кроковського, але останній не підписав акту вибору нового гетьмана і не очолив чин анафемування. Митрополиту це пригадають лише 1718 року, коли звинувачуватимуть його у підтримці антипетровської змови царевича Олексія. Саме анафемували гетьмана Івана Мазепу 12 листопада 1708 року в Троїцькій соборній церкві м. Глухова.

Після Полтавської катастрофи цар Петро I 22 липня 1709 р. завітав до Києва. Тут його тріумфально приймали. Уперше помітив він свого майбутнього помічника у «справах церковних» Феофана Прокоповича, який виголосив на честь «царя-побідоносця» панегірик. Ми не знаємо, яку участь у цих почестях брав Йоасаф Кроковський, але вважаємо, що він не міг уневажнити такого «гостя».

Щойно цар Петро залишив Київ, то Україну спіткало ще одне лихо. Так 1710 року в околицях Полтави, немов у перегукуванні із Полтавської катастрофою 1709 року, почала поширюватися морова язва. Перелякані жителі бігли куди хто міг. Київ був переповнений нещасними біженцями. Саме тоді Київ був свідченням чуда, явленого Богом, дивним у святих своїх. Тільки у Свято-Михайлівській Золотоверхій обителі «честно в себе нетленныя мощи святятыя великомученицы Варвары хранящия, чудесне молитвами

ея отъ тоя сохранися казни, яко всем жившимъ въ ней и в другом приписном к ней скитку, недалеча от града отстоящем, изволением Божиим здравым и живым устроися быти». Бажаючи увічнити це велике знамення заступництва святої великомучениці, митрополит Київський Йоасаф Кроковський написав їй акафіст, і встановив читати його щотижня у вівторок. Православні кияни та паломники відтоді і до нині слухають подячні пісні та хвалу тій, яка отримала від Бога благодать «хранити и соблюдать от внезапныхъ болезни и наглыя смерти всякаго человека, верою, любовью и благоговениемъ воспоминающаго и почитающаго честная страдания св. Велико-мученицы».

Безслідно визвольне повстання Івана Мазепи у 1708—1709 рр. не минуло для митрополита Йоасафа Кроковського. Його запідозрили як «согласника оному Мазепі». І хоча митрополит діяв обережно, але Петро I не довіряв йому. Святитель змушений був під великим страхом керувати ще десять років київською паствою. Це було справжнє мучеництво для митрополита. По той бік Дніпра не все було гаразд з православною паствою. До Києва 1712 р. прибув останній, гнаний на Волині уніатами, луцький православний єпископ Кирило Шумлянський. Після смерті 1715 р. єпископа — коадьютора Захарія Корниловича він був призначений на Переяславську кафедру. 1718 року погоріла вся лавра, що нестерпним болем відбилосся на здоров'ї митрополита Йоасафа Кроковського. «Справа царевича Олексія» остаточно знищила благочестивого ієрарха. На допитах царевич Олексій сказав, що цар йому погрожував ув'язненням, і він просив Кроковського надати цьому розголосу. Митрополита викликали до Санкт-Петербурга на в'яснення обставин відсутності його на соборі, який судив царевича. Однак до столиці він не доїхав — помер у Твері, як припускають «неприродною смертю», і похований був місцевим єпископом Варлаамом 24 серпня 1718 р. у Преображенському кафедральному соборі.

ВАРЛААМ ВАНАТОВИЧ (У СХИМІ ВАСИЛІЙ)

Постать архієпископа Київського Варлаама Ванатовича перш за все дуже яскраво засвідчує нам ставлення Москви до першосвятителів найдавнішої і першопрестольної кафедри. Тепер уже не митрополит, а лише «архієпископ Київський і Галицький» без додавання в титулі «і Малої Русі» був принижений Святійшим урядуючим синодом пониженням його найдавнішого титулу. Водночас відбувався наступ на права та привілеї Київської митрополії, яку в часи правління наступників Петра I й особливо імператриці Анни Іоанівни намагалися «височайшими ізъявленіями» і синодальними постановами перетворити у звичайну єпархію РПЦ.

Про життя Варлаама Ванатовича до його архієрейства в Києві ми маємо дуже епізодичні дані. Відомо, що він народився у галицькому містечку Ярославі (нині — у складі Польщі). У миру архієпископа Варлаама Ванатовича звали Василь. Походив з православних міщан. Батьки Василя Ванатовича потурбувалися про те, щоб юнак здобув гарну богословську освіту. Для цього він вступив до Києво-Могилянської колегії, у якій провчився 8 років (до філософського класу).

Близько 1702 р. перейшов до Слов'яно-греко-латинської академії. Остання потребувала освічених кадрів. Протекторство над академією Петро I доручив митрополиту Стефану Яворському,

який запросив з Києва для викладання богословських та словесних наук найкращих вихованців Києво-Могилянського колегіуму. Серед цих запрошених (усього 114) був і Василь Ванатович. Після здобуття своєї освіти він був пострижений у чернецтво з іменем Варлаам у Новгородському Великому Успенському монастирі у Тихвині. Напевно в цій обителі монах Варлаам Ванатович був викладачем монастирського училища.

Саме в ці роки Варлаам Ванатович знайомиться з Феодосієм Яновським, який спочатку був архімандритом Олександро-Невського монастиря у Санкт-Петербурзі, а потім — архієпископом Новгородським і віце-президентом новозаснованого синоду. Варлаам Ванатович був певний час духівником Феодосія Яновського. Покровительство архієпископа над ієромонахом Варлаамом Ванатовичем сприяло тому, щоб він досить швидко просувався ієрархічними сходинками. Імператор Петро I призначив його флотським обер-ієромонахом, а після закінчення служби 2 лютого 1719 р., як в нагороду, він став архімандритом Тихвінського монастиря.

Саме з цього становища імператорським указом від 21 січня 1722 р. архімандрит Тихвінського монастиря був покликаний «во архієпископи богоспасаємих градов Києва и Галича». Для посвяти архімандрит Варлаам Ванатович у супроводі кількох монахів і священнослужителів приїхав до Москви, зупинився у подвір'ї Кирило-Білозерського монастиря з дозволу архімандрита Іринарха. Тут цікавими є деякі обставини, пов'язані з прийняттям майбутнього очільника київської кафедри порівняно з його найближчими попередниками. Наскільки урочисто і гостинно приймали в Москві цих митрополитів, коли вони приїжджали сюди на посвячення, настільки холодно і сухо зустріли Варлаама Ванатовича. Перш за все у минулому з царської скарбниці виділяли велику суму для таких заходів — прийняття делегації, харчування і проживання. Сам новопосвячений митрополит і почт отримували подарунки від царів. Нічого подібного ми тепер не бачимо при поставлені

на Київську кафедру Варлаама Ванатовича. Раніше Москві ще доводилося грати роль турботливої покровительки, тепер же цю лицемірну маску було скинуто. Не випадково, майже в цей самий час уперше ліквідовано інститут гетьманства (що звало в домовину гетьмана Івана Скоропадського). Майбутньому предстоятелю було вказано на його місце: керівника рядової єпархії в Російській імперії.

11 травня 1722 р. нарекли архімандрита Варлаама Ванатовича архієпископом Київським, а 14 травня було здійснено архієрейську хіротонію, яку очолював віце-президент синоду архієпископ Феофан Прокопович у співслужінні з іншими преосвященними. Богослужіння відбувалися в московському Успенському соборі. Після інтронізації в митрополити київські попередники Варлаама Ванатовича отримували так звані грамоти, у яких засвідчувався сам акт поставлення в митрополити, а потім визначалося правове становище Київської митрополії та її архіпастиря. Однак цього першосвятителя Київський Варлаам Ванатович не отримав. Замість грамоти новосвяченому архієпископу було видано синодальний указ на ім'я Київської консисторії, у якому останньо сповіщали про здійснене посвячення Варлаама Ванатовича на Київську кафедру. У цьому указі визначався новий принизливий титул першосвятителя: «И как при наречении и возведении отитлован, так и ныне титулуется, и в прочее престолоправительства его время титуловаться определен Преосвященным архиепископом Киевским и Галицким». 1724 року Ванатович просив повернути єпархії титул митрополії, але безуспішно. Навіть підтверджувальну грамоту він отримав після дворазових звернень до синоду (отримав її аж наприкінці 1728 р.). Але як видно з подальших документів і різноманітних окружних послань та наказів Ванатовича, він незважаючи на припис щодо титулу, продовжував називати себе «Архієпископом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії». Після чотирьох місяців після поставлення 22 вересня 1722 р. Ванатович прибув на свою кафедру.

Приниження в синоді титулу київського архіпастиря, не без волі на те імператора Петра I, відразу знайшло свій відгук в Україні. Як кажуть, не без спокуси, ця подія внесла деякі сум'яття серед українського духовенства. Монах Козельського монастиря Епифаній, за свої провини будучи позбавленим сану, втік за кордон і підробив грамоту від імені Варлаама Ванатовича. З нею він з'явився до молдавського митрополита Антонія з проханням висвятити його на єпископа Чигиринського й Українського. Перед тим монах Епифаній навіть заручився підтримкою львівського єпископа Афанасія Шептицького і духовенства Правобережної України. Зваживши на прохання і на так звану «грамоту архієпископа Київського Варлаама Ванатовича», яський митрополит у співслужінні з іншими єпископами 22 червня 1724 р. звершив хіротонію ієромонаха Епифанія на єпископа Чигиринського й Українського. Митрополит і архієреї, які рукополагали єпископа Епифанія, застерегли його від унії та з миром відпустили в Правобережну Україну, що була під владою Речі Посполитої. Новоприбулий архіпастир почав рукополагати нових священників і тим вніс сум'яття в плани вже уніатських єпископів Володимира і Львова. Останні почали схилити єпископа Епифанія до унії. Він, не витримавши тиску від уніатів та польської влади, приїхав до Києва. Тут він був заарештований і за указом синоду засланий до Соловецького монастиря, з якого втік і перебував у різних монастирях, а потім ще й був розкольниким єпископом на Вятці.

Архієпископ Варлаам Ванатович, як уже зазначалось, не раз звертався до синоду та імператора з проханням повернути йому сан митрополита. У цьому підтримувало його і київське духовенство. Київський архіпастир сподівався на милість імператора Петра II, але той помер молодим. На російський престол зійшла примхлива Анна Іоанівна, яка залишила клопотання першосвятителя без відповіді.

Як і попередні митрополити, архієпископ Варлаам Ванатович турбувався про зміцнення матеріального становища своєї кафедри — собору Святої Софії. За його керівництва було збудовано

трапезну з церквою святого праведного Лазаря Софійського кафедрального монастиря і келії. Також у соборі Святої Софії було поновлено фрески та мозаїки. На р. Шулявці згідно з розпорядженням архієпископа Варлаама Ванатовича було збудовано замський архиєрейський дім. 1.03.1724 р. він отримав дозвіл синоду на право постриження в ченці студентів та викладачів КМА віком до 30 років і без випробувального терміну. Цей привілей поширився на Києво-Печерську лавру, Києво-Межигірський монастир, на Чернігівську і навіть Смоленську єпархії. Ванатович не віддавав синоду прибутку від «вічних пам'ятей», а використовував їх на потреби єпархії та КМА, зокрема на зведення кам'яних будівель, конгрегаційної церкви, кам'яної бурси (1729), на утримання викладачів і спудеїв. Вочевидь після його клопотань було відновлено видачу грошей на утримання КМА з Генеральної скарбової канцелярії.

Дбав архієпископ Варлаам про неспотворене благочестя та чистоту віри своєї пастви. Так, згідно з його наказом були поховані в землю «тіла місцевошанованих святих», яких неправдиво шанували вірні в Сорочинцях та інших містах. Також заборонив пропагувати чудеса «от кладязей, березы, от несвидетельствованных образов». З боєм у своїх окружних посланнях архієпископ говорив про «бродячих» ченців, які в «бегах обретаются», про симонію, яка ширилась серед протопопів, що намагалися з присланих кандидатів у священство брати «презенти и безмерные взятки», про моральний стан священників. Головний засіб викорінення аморальних учинків Ванатович убачав у поширенні освіти, 13.11.1723 р. видав розпорядження про обов'язкове навчання дітей духовенства у КМА. Але сама Академія зазнає гонінь. КМА мала підкорятися безпосередньо синоду, який заборонив друкувати «конклюдії» (своєрідні автореферати дисертацій) з філософії та богослов'я тощо. Ванатович боровся за відміну цього рішення. 1728 року домігся його скасування, щоправда під особисту відповідальність архієпископа. Він боровся, наскільки це було можливим, за збереження викладацьких

кадрів у КМА. Так, він відхилив ухвалу синоду про відрядження в Сербію двох викладачів.

Двоє найближчих попередників архієпископа Варлаама Ванатовича мали вікарних єпископів — коадьюторів Переяславських, які допомагали керувати єпархією. Коли помер 1727 р. єпископ Переяславський Кирило Шумлянський, то новопосвячений єпископ Іоаким Струков не був названий уже коадьютором, а на прохання архієпископа Варлаама Ванатовича про те, щоб преосвященний Переяславський був підкорений йому, Синод відповів: «О случающихся в Духовных Киевской епархии делах ему преосвященному Иоакиму епископу иметь с ним преосвященным Варлаамом братолюбное согласие по правилам святым». З того часу переяславські єпископи стали самостійними.

Архієпископ Варлаам Ванатович не міг похвалитися добрим здоров'ям і у 1725—1726 рр. тяжко хворів. Але на київського першосвятителя чатувала ще одна прикра ситуація, що занурила його в безодню обмов та несправедливості. Варлаам Ванатович належав до угруповання противників Феофана Прокоповича. 1728 р. у Москві за сприяння архієпископів київського Варлаама Ванатовича і тверського Феоділакта Лопатинського було видано працю митрополита Стефана Яворського «Камінь Віри». Навколо цього твору як видатного зразка полемічної літератури точилася дискусія, що призвела до звинувачення Феофана Прокоповича у протестантизмі. На деякий час останній затаїв злобу, бо й сам знаходився в не дуже доброму становищі. На той час частина сановитого єпископату Російської Церкви після смерті Петра I заговорила про відновлення патріаршества, скасованого за безпосередньої участі того самого Феофана Прокоповича.

Після того, як з новгородської кафедри було усунуто покровителя Варлаама Ванатовича архієпископа Феодосія Яновського, то київський архієпископ почав потерпати від нападок Феофана Прокоповича. Як тільки не обмовляв його улюбленець російських імпера-

торів! 1730 року архієпископ Феофан Прокопович скористався скаргою київських міщан, бурмістра А. Халявки і вїта Д. Полоцького про те, що начебто Варлаам Ванатович нібито не звершував молебнів з приводу вшестя на престол Анни Іоанівни. Даремно шукав підтримки Ванатович у самого Феофана Прокоповича, канцлера Г. Головкина та князів Голіциних... 2 серпня 1730 р. він був викликаний до Москви, разом з усіма консистористами: ігуменами київських монастирів. До Москви Ванатович прибув тільки 22 вересня. Ця затримка тільки ускладнила самі звинувачення. Судові розслідування завершилися 25 листопада 1730 р. позбавленням архиєрейського сану і священства.

У званні простого монаха за «повелением» імператриці Анни Іоанівни Варлаам Ванатович був засланий «на неисходное жительство» в Кирило-Білозерський монастир Новгородської єпархії (тепер м. Кирилов), куди він виїхав 28.11.1730 р. Прибулі з архієпископом до Москви члени київської консисторії — ігумени: Микільський, Михайлівський, Видубицький, Кирилівський, намісник Софійський, архідиякон, кафедральний писар та екзаменатор — були усунуті із займаних посад. Відомий культурний діяч, історик, митрополит Євгеній Болховітінов вбачав причину у таких важких обставинах архієпископа Варлаама Ванатовича в тому, що першосвятитель мав неприязні стосунки з київським вїтом Дмитром Полоцьким. Саме останній, будучи в Москві, дізнався про те, що нібито архієпископ не справляв молебнів за імператрицю і поспішив змовитися з Феофаном Прокоповичем, якого намовив до зведення наклепу.

У той час «архієрейські процеси» стали явищем досить частим. Вони наводили страх на Російську Синодальну Церкву і в них брав участь головний інтриган архієпископ Феофан Прокопович. Окрім Варлаама Ванатовича, позбавленими архиєрейського сану були ще п'ятеро, а троє було усунуто з кафедр. Дуже показовим в цьому руслі був процес над архієпископом-сповідником Феофілактом

Лопатинським, якого ненавидів Феофан Прокопович. Арештували Лопатинського 1735 р. і звинуватили його в зневазі «его величества». Після допитів у Бірона, один із суддів, новоспаський архімандрит Іларіон, повертаючись додому, був розбитий паралічем і вивав з карети, та так, що того ніхто й не помітив, а коли вже повернулися, то він лежав на дорозі мертвим. Над архієпископом Феофаном Лопатинським знущалися три роки, катуючи його і доводячи до напівмертвого стану. Потім настав вирок з позбавленням сану і чернецтва та ув'язненням у Петропавлівську фортецю. А тим часом у розпалі сповідницьких страждань архієпископа Феофілакта Лопатинського помирав його недруг Феофан Прокопович зі словами: «О главо, главо! Разуму упившись, кудя ся приклонишь?». Звільнений був архієпископ Феофілакт Лопатинський уже після смерті Анни Іоанівни. Лець живого страждальця привезли до його дому в Санкт-Петербурзі, оголосили про повернення йому сану.

Перші три роки Ванатович жив на засланні більш-менш пристойно завдяки прихильності архімандрита Іринарха, який дозволив жити в архімандричих покоях, тримати біля себе племінника Стефана Ваната, на власний розсуд розпоряджатися своїм часом. Але після призначення нового архімандрита Феофілакта за Ванатовичем було встановлено жорстокий нагляд. Його звільнення настало при вшесті на престол імператриці Єлизавети. Варлааму Ванатовичу було повернуто архієрейський сан, а у лютому 1741 р. він прибув до Петербурга. Йому було наказано жити в Москві, але колишній київський архієпископ відмовився від попередніх ієрархічних почестей і побажав жити на спокої у Новгородському Тихвінському монастирі. Приймавши перед смертю 8 січня схиму з іменем Василій, він у подвижницьких трудах і молитві закінчив своє земне життя 17 січня 1751 р. Один із біографів архієпископа Київського Варлаама Ванатовича свідчив, що він був «житієм постник, святости полный, простодушный».

РАФАІЛ ЗАБОРОВСЬКИЙ

Українська Православна Церква 1686 року втратила свою де-юре залежність від Церкви-Матері Константинопольської та де-факто автокефалію, була підпорядкована Московському Патріархату. XVIII століття в історії Київської Митрополії — це суцільні проблеми і боротьба за свої права й автономію, що нищилися Синодом РПЦ. Київська Митрополія свої права і привілеї, які формувалися канонічним правом залежності від Константинопольського Патріархату і нашими місцевими князями, боронила довго. Історичну самотність українського православ'я просто так стерти було дуже важко. Тому впродовж XVIII століття київською кафедрою управляли митрополити-українці, які досить часто захищали своє становище, навіть будучи жертвою інтриг російського імператорського двору.

Помітною постаттю серед київських митрополитів XVIII століття є Рафаїл Заборовський. Він народився 1676 р. у містечку Зборові Львівської землі Руського воеводства (нині — Тернопільська обл.) у сім'ї шляхтича, охрещений у православній вірі та був названий Михайлом. Історики вважають, що за назвою цього містечка він і отримав прізвище «Заборовський». Першопочаткову освіту майбутній архіпастир здобував у єзуїтському колегіумі, але по смерті батька він разом з матір'ю переселився в Київ і став

студентом Києво-Могилянської Академії. Навчався філософії, слухав лекції Стефана Яворського та Йоасафа Кроковського. На його здібності свого часу звернув увагу митрополит Стефан Яворський, який 1700 р. забрав освіченого юнака до московської Слов'яно-греко-латинської Академії, там постриг у чернецтво з нареченням імені Рафаїл. Після рукоположення в сан ієромонаха Рафаїл Заборовський був призначений на викладача риторики до тієї самої академії. Молодий і здібний ієромонах швидко просувався по церковній кар'єрі. За рекомендацією вихованця КМА, викладача московської академії Г. Бужинського, був призначений обер-ієромонахом російського флоту, а 1723 р. після закінчення морської служби був призначений архімандритом Троїцького Колязиноного монастиря і синодальним асесором.

9 жовтня 1725 р. згідно з указом імператриці Анни Іоанівни, архімандрит Рафаїл був висвячений на єпископа Псковського, Ізборського і Нарвського та призначений членом Синоду. Скрізь, де тільки доводилося проходити своє архіпастирське служіння вихованцям Київської академії, були започатковані школи. До цього спонукала їх висока освіченість. Не був винятком на своїй кафедрі і єпископ Рафаїл, який відразу покликав до новозаснованої в Пскові духовної школи, у якій викладали викликані з КМА викладачі. Здебільшого засновані такими архіпастирями школи утримували на кошти не імператорської казни, а самих архієреїв. Досить часто владика Рафаїл сам виконував учительські обов'язки. Під його наглядом школа протягом шести років розквітла. Її випускники ставали достойними священнослужителями. Скрізь, де були ієрархи, українці в російських єпархіях заводили порядки, церковне благочиння. Згадати хоча б митрополита Ростовського Дмитрія Туптала, його наступника митрополита Арсенія Мацієвича або Іоана та Павла, митрополитів Тобольських і всього Сибіру. Це були суворі ієрархи щодо викорінення в тамтешніх священнослужителів розпусти і недоліків, особливо неосвіченості. Суворі накази

і розпорядження єпископа Рафаїла за короткий час викорінили безпорядки і втілили в єпархії церковне благочестя. За це православний люд стародавнього Пскова, колишньої Новгородської землі, у якій сформувалось особливе «новгородське православ'я», був удячний своєму архіпастиреві. Коли той від'їжджав на Київську кафедру, псковичі розлучалися з великим жалем і плачем. Упорядник рукопису життя святителя дав йому характеристику перебування на Псковській кафедрі: «Муж цей від добродітелей сформований; красота пастирів, правило пастви і жилище благочестя; в усі свята, в суботи і неділі і майже щоденно в Святу Чотиридесятницю звершував літургію. Ногою лівою завжди хворів і не звертав увагу на тих, хто радив йому від трудів і молитви через цю хворобу утримуватись, а говорив так: «Мені нехай болить нога, а Богові нехай буде здорова». Лагідним був, незлобивим, прощав усім; злочинців наставляв; милостивий; нічого не приховував; поглядом був милий і веселий, тихий і солодкий словом; дивний своїм нестяганням так, що часто служителі його були багатшими за свого владика, який роздавав гроші нужденним. В мистецтві риторському знаменитий; в проповіді благословесний, в настановах страшний, всіма любимий і шанований. Ревнитель навчання, і освічених любитель, шанувальник і благодійник. Постаттю прекрасний, тілом не товстий, очі світлі, і веселі, волосся голови прекрасно-кудряві, білі; борода коротка, рідка, мало на середині розділена, сива; уста коралові. Ім'я, мораль і погляд, з'єднавши воедино, назвеш його ангелом земнородним». Так прекрасно оспівав внутрішній дух і зовнішній вигляд святителя Рафаїла його сучасник — життєписець.

Неспокійно було тоді на кафедрі Київській. Попередник святителя архієпископ Варлаам Ванатович був засланий російською імператрицею Анною Іоанівною до Кирило-Білозерського монастиря. Коли на осиротілу кафедру «указом» від 13.04.1731 р. було призначено єпископа Рафаїла, то велено було титулуватися йому не

митрополитом, а архієпископом. Правда таку наругу київському першосвятителю, як і всій Українській Церкві, недовго довелося терпіти. У сан митрополита архієпископа Рафаїла звела лояльніша і добріша до українства імператриця Єлизавета Петрівна 2.06.1743 р.

На ввірену йому кафедру Рафаїл прибув десь на початку вересня 1731 р. Поблизу Глухова, тодішньої столиці Гетьманщини, його зустрів гетьман Данило Апостол з усією своєю свитою, із глухівськими і навколишніми протопопами та священниками і великою кількістю православного люду. В Глухові було відслужено подячний молебень. Тут святитель мав невеликий перепочинок і звершив урочисту Божественну літургію. Архієпископ Рафаїл оглянув також і найближчі монастирі та храми, що розташувалися поблизу Глухова.

Територіально обмежена Київська єпархія на той час складалася із південно-східних повітів нинішньої Чернігівщини, майже всієї Полтавщини, за винятком Переяславського і Золотоніського повітів, і округу (протопопії) нижньої та верхньої м. Києва та Трипілля. Усе інше, що знаходилося по ліву сторону Дніпра, належало до складу Переяславської та Чернігівської єпархій, які були вилучені російським Синодом із-під влади київського митрополита.

Архієпископа Рафаїла зустрічали в Києві братія лаври, поважне духовенство, члени магістрату, військові чини і багато киян. Владика спершу зупинився на деякий час у лаврі, але вже 12 жовтня переселився на постійне житло у свій кафедральний Софійський монастир і відразу оглянув усі київські монастирі, академію і парафіяльні церкви, що знаходилися в протопопіях: верхньо-київській і нижньо-київській та трипільській.

Ревізуючи монастирі та храми Київської єпархії, преосвященний Рафаїл угледів там багато непорядків, зловживань, несправедливих тяглових судів і до кінця свого життя намагався їх викоринювати та заводити благочестя. Він розсилав багато указів і послань, що не були сухими й офіційними приписами, а живою, архіпастирською проповіддю і до сих пір є актуальними для пас-

тирів і для тих, які хочуть ними стати. Його укази можуть посісти чільне місце в предметах пастирських настанов та пастирського богослов'я, що читають нині в духовних школах. 4 листопада того самого року архієпископ Рафаїл зробив припис, щоб усякий протопоп у своєму відомстві всім священикам наказав, без зволікань, зробити, замість скляночок, для утримання святого мира та елею, маленькі цинкові флашечки з надписом *миро і елей* і зберігати ці сосуди в церкві в пристойному місці, або в домі, але у найчистішому куточку.

У дні святої чотиридесятниці священики водночас сповідували по декілька парафіян. Митрополит Рафаїл своїм наказом від 24.03.1736 р. рішуче заборонив таке практикувати іереям на парафіях. У своєму наказі від 22.10.1739 р. святитель наказував священикам ходити до тих, хто народжує, і читати над ними молитви, які належить виголошувати винятково за требником. З цієї причини митрополит Рафаїл під страхом позбавлення сану, наказував всім протопопам і пресвітерам належні за требником дві молитви читати голосно породіллям, оскільки у цих молитвах підноситься подяка Богові за неї та за народжене немовля. Дбаючи про благочестя та спасіння парафіян, заборонив їм стояти у вівтарі, бо часто траплялося так, що вони розмовляли та сміялися і таким чином заважали священикові звершувати службу Божу. Своїм наказом від 22.02.1739 р. святитель заборонив мирянам стояти у вівтарі, під час звершення богослужінь і наказав цей наказ вивісити у всіх церквах. За виконання таїнства шлюбу і погребіння померлих священики вимагали сплачувати чималі гроші, і часто це виглядало, як примусове зди́рство. У наказі від 19.03.1732 р. митрополит суворо наказував не брати зайвих грошів і не творити непомірних поборів з парафіян за вінчання. Але найбільше засмучувало архіпастиря поширене п'янство серед духовенства. Митрополит Рафаїл наказував таких обкладати штрафами та перебуванням у монастирях аж до розкаяння.

Київського першосвятителя турбувала і освіченість пастирів церкви. Він суворо наказував священникам обов'язково відправляти своїх синів на навчання до академії та готувати до пастирського служіння. Митрополит наказував протопопам кандидатів випробовувати і відправляти їх до священиків на практику, як ставлеників. З особливою пошаною святитель Рафаїл Заборовський ставився до Київської академії, в якій і сам колись навчався і допомагав їй, збираючи кошти. Як київський митрополит, він зробив значний вклад у справу оновлення могилянської школи. За його святительства зведено було «студентський будинок», а над мазепинським корпусом Рафаїл Заборовський 1735 р. надбудував другий поверх з величною колонадою та Благовіщенською церквою, що була освячена ним 1 листопада 1740 р. Зображення цієї прекрасної будівлі навіть було вміщене на печатці КМА. Нині це зображення використовують на виданнях Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, видань деяких українських дослідницьких центрів Заходу. Зображення Благовіщенського храму КМА знаходимо навіть на сучасній банкноті в 500 гривень! Для виконання будівничих робіт він запросив з Петербурга німецького архітектора Йоганна Шеделя, який реставрував навчальний (Мазепин) корпус КМА (нині — Староакадемічний), побудував Благовіщенську церкву, виконав декоративну обробку головного входу Богоявленського монастиря тощо. Реконструював він митрополичий дім на території Софійського собору, а вінцем його творчості є зведення Великої дзвіниці в Києво-Печерській лаврі.

Дбав митрополит Рафаїл і про внутрішнє науково-богословське наповнення академії. Значну увагу надавав викладацькому складу, дбав про його матеріальний стан. 1734 року митрополит склав інструкцію, у якій, зважаючи на давні традиції й вимоги нового часу, виклав у 22 пунктах правила внутрішнього життя КМА. Цікаво, що у ній передбачалося крім правил навчання, поведінки й гігієни,

музична освіта спудеїв, фізкультура (гра в м'яч, кеглі). З-за кордону митрополит 1735 року відкликає вихованця й викладача КМА Мануїла Козачинського, який став префектом Карловацької школи в Сербії (він став також основоположником сербського театру), Петра Падуновського, магістра синтаксими і Т. Климовського. Оскільки в тодішній Європі цікавилися Сходом, 1738 р. Рафаїл Заборовський відкриває кафедри трьох мов: німецької, єврейської і грецької, які читали професори С. Тодорський, В. Лящевський, Д. Нащинський, а також запроваджує читання курсів церковної історії, математики та каноніки. Дуже важко назвати всі заслуги перед академією митрополита Рафаїла Заборовського. Чисельні пожертви на її відбудову та побудову нових корпусів, на утримання викладачів та студентів настільки запам'ятали спудеї, що вони до назви своєї додали в прізвище митрополита. Києво-Могило-Заборовською академія називалася аж до реформування початку ХІХ ст. Власним коштом, а також коштом померлого Йоасафа Кроковського він збудував Велику бурсу, що її називали «студентським домом». Дуже дбав митрополит про нову генерацію духовенства, а його улюбленим учнем був святий Йоасаф Горленко.

Сучасники із захопленням говорили про благочестиве життя митрополита Рафаїла Заборовського «чуден нестяжанием, часто, за неудержанием своих на требование пенязей, от служителей заимствоваше, во искусстве риторском знаменит; во проповедях благоглаголив, славен и красноречив; народ в проповеди Златуостом розглашаше».

Увічнив своє ім'я святий Рафаїл Заборовський турботою про кафедральний Софійський монастир, у якому, як і в його попередників, знаходилась його резиденція. Особливо любив святий Рафаїл Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир і, зокрема, мощі Святої великомучениці Варвари.

1744 року Рафаїлу Заборовському довелося зустрічати імператрицю. Єлизавету, яка забажала відвідати святині «матері городів

руських». Монархиня прибула до Києва 29.08.1744 р. і перебувала тут до 12 вересня. Для зустрічі її величності на Печерську влаштовані були тріумфальні ворота з ангелом, що тримав хартію, на якій були розміщені вірші, складені в академії. Щойно імператриця ввійшла в ці ворота, то митрополит її благословив і архімандрит Києво-Печерської лаври Тимофій Щербацький, виголосивши вітальну промову, зарання запросив її зупинитися в його покоях. Історик Віктор Аскоченський повідомляє нам про те, що в день свого тезоіменитства, тобто 5 вересня, Єлизавета відвідала КМА. Перед її присутністю тут студенти академії зіграли п'єсу «Блаутробіє Марка Аврелія», що написав префект академії Михаїл Козачинський, яка відтворювала події із життя римського імператора. Монархиня відвідала академію ще 8 вересня, де взяла участь у науковому диспуті, який було влаштовано на її честь...

Приблизно на середину 1747 р. архіпастир занедужав, тому вже не міг звершувати богослужіння. Передбачаючи близький кінець свого життя, митрополит Рафаїл учинив такий короткий заповіт відносно свого майна, за яким 100 червінців треба було роздати духовенству за похвальні молитви, «а прочии мои деньги розданы за живота моего».

Митрополит Рафаїл упокоївся 22.10.1747 р. Через бюрократичні процедури тіло спочилого митрополита не було похованим аж до 30 листопада, тобто 39 днів, і спочивало у незакритому гробі, що стояв посеред храму святої Софії, і в якому щоденно звершувались заупокійні літургії та панахиди за великої кількості вірян. Упродовж більше ніж півтора століття пам'ять блаженного митрополита Рафаїла кияни шанували з особливим благоговінням.

До 1848 р. кафедральні парафіяни досить часто звершували панахиди біля самого склепу, в якому покоїлося тіло спочилого архіпастира. Гроб ще тоді не був обмурований і чесні мощі святителя, на прохання богомольців, відкривалися. Упродовж 1843—1853 рр. у Софійському соборі тривав капітальний ремонт, тому

митрополит Філарет (Амфітеатров) віддав наказ обмурувати гроби шести київських митрополитів, зокрема гроб Рафаїла Заборовського. Після завершення ремонту — вхід до склепу було закрито чавунними плитами і з того часу панахиди за блаженним митрополитом Рафаїлом звершували над усипальницею. У літописі Києво-Софійського собору є запис про панахиди, що звершували за блаженним архіпастирем Київським вірні, які шукали молитовного заступництва перед Богом цього великого угодника. Вивчивши ґрунтовніше матеріали життєпису святителя блаженного Рафаїла Заборовського, митрополита Київського, можна ставити питання про його прославлення і зарахування до сонму святих землі української.

ТИМОФІЙ ЩЕРБАЦЬКИЙ

Київський митрополит Тимофій Щербацький очолив Київську митрополію в період відносного спокою, коли Російською імперією правила імператриця Єлизавета Петрівна. Вона особливо благоволила попередникові Тимофія Щербацького — київському митрополитові Рафаїлу Заборовському. Повернула йому титул митрополита, зухвало відібраний у київських першосвятителів імператрицею Анною Іоанівною.

Тихон Щербацький народився 1698 р. у містечку Трипілля на Київщині. Батько Іван Щербак був міщанином, матір звали Ганною. З дитячих літ Тихон виявив неабиякі здібності до співу, через це у 8-мирічному віці був прийнятий до хору КМА. За поширеною тоді модою став Щербацьким. Під час перебування імператора Петра I у Києві 1706 р., спів юнака привернув увагу самодержця і той наказав зарахувати юнака до придворної капели. Згодом Тихон Щербацький через звичайну для юнаків ломку голосу втратив голос, через це повернувся до Києва, де в КМА закінчив повний курс богословських наук. Як один із найкращих студентів, на вищих академічних курсах вступив до Великої студентської конгрегації імені Благовіщення Пресвятої Богородиці. На останньому, богословському, курсі став її секретарем (1725).

Після закінчення КМА 1727 року Тихон Щербацький стає на подвижницький чернечий шлях життя і приймає у Києво-Межигірському монастирі (за іншими даними — у Софійському монастирі) постриг з іменем Тимофій. 1728 року монаха Тимофія висвячують в ієромонаха в Софійському соборі і призначають писарем Київського кафедрального правління. Початок праці у консисторії збігся з сумною подією — судом над київським архієпископом Варлаамом Ванатовичем. Після цих подій ієромонах Тимофій Щербацький втратив свою посаду, але згодом, 1731 р., його та інших осіб було відновлено на праці у Київській духовній консисторії.

Служіння на посаді кафедрального писаря дали можливість ієромонаху Тимофію швидко просуватися церковними щаблями до високого церковного служіння. У березні 1737 р. його призначають ігуменом лубенського Мгарського монастиря. Того самого року ігумена Тимофія Щербацького переводять на настоятельство до Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, а в серпні 1739 р. призначають архімандритом Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. 14.04.1740 р. імператриця Анна Іоанівна затвердила цей вибір. Відтак, через рік, 1740 р., після смерті архімандрита Іларіона Негребецького, духовний собор обирає Тимофія Щербацького настоятелем Києво-Печерської лаври. Архімандритство Тимофія Щербацького виявилось досить корисним для древньої Печерської обителі. За нього 1745 р. було добудовано Велику лаврську дзвіницю. Настоятель святої лаври піклувався також про зміцнення печерських гір, яким загрожували весняні повені. Він просив 1741 р. монархиню Єлизавету про виділення коштів на ці потреби. Коли 1744 р. імператриця відвідувала Київ, то на плечі архімандрита Тимофія Щербацького лягли особливі приготування до її приїзду та побуту, адже Єлизавета Петрівна весь час проживала у лаврі, в покоях настоятеля. Від її милості монастир отримав тоді пожертву у 10 тисяч рублів на прикрасу Великої Успенської

церкви. Монархія окремо дала архімандриту Тимофію Щербацькому 3 тисячі рублів як подяку за проживання у лаврі в покоях архімандрита.

Опікувався архімандрит Тимофій і просвітницько-видавничою діяльністю Києво-Печерської лаври, відстоюючи самостійні права друкарні на власне видання церковно-богослужбових і богословських книг. Зокрема, 1740 р. він, за допомогою члена Синоду, новгородського архієпископа Амвросія Юшкевича, отримав у імператриці Єлизавети дозвіл розпечатати лаврську бібліотеку і пустити в продаж «Камінь віри» митрополита Стефана Яворського, виданий 1730 р. без дозволу московської цензури. Досі 1194 примірники книги лежали у закритому приміщенні й могли там згнити. За ініціативи архімандрита у Лаврі було створено особливу комісію з могилянців у складі архімандрита Йосифа Занкевича, ієромонахів Варнави Старжицького, Арсенія Піонтницького і керівника друкарні Веніаміна Фальковського, які готували до передруку одні з найкращих лаврських видань — Четьї-Мінеї та Печерський Патерик. Семилітнє правління лаврою архімандрита Тимофія Щербацького також характеризувалося особливим впливом до лаври на чернечий постриг випускників КМА, які посіли серед братії чільні місця послуху. У цей час у святій лаврі перебувають і ченці з Балкан — болгари, серби, македонці, навіть хорвати і греки, які хотіли навчитися переписувати і друкувати книги, оздоблювати їх, малювати ікони, вчитися архітектурі.

Неохоче архімандрит Києво-Печерського монастиря розлучався зі своєю посадою. 1745 р., після смерті московського архієпископа Йосифа Волчанського (до речі, вихованця і викладача КМА), від Синоду, серед інших кандидатів, був запропонований на затвердження імператриці і Тимофій Щербацький. За повелінням монархині він був викликаний до Санкт-Петербурга. Але доки затверджувались кандидати на московську кафедру, у Києві помер митрополит Рафаїл Заборовський, і тоді імператриця Єлизавета

наказала поставити архімандрита Тимофія Щербацького на київського митрополита. Висвятили новообраного кандидата 6.03.1748 р. у придворній петербурзькій Стрітенській церкві. 26 травня того самого року митрополит Тимофій Щербацький вступив на свою Київську кафедру.

Тепер братія Києво-Печерської лаври не дуже хотіла розлучатися із своїм колишнім архімандритом. Духовний собор звернувся до Санкт-Петербурга, у синод і до цариці Єлизавети, з проханням, щоб першосвятитель Тимофій Щербацький був одночасно митрополитом і архімандритом. До списку кандидатів, окрім самого митрополита, у випадку відмови, було дописано кандидатуру Сильвестра Кулябки, який на той час був єпископом Костромським і Галицьким. З синоду надійшло запитання, чи траплялися такі випадки, щоб єпископ був одночасно архімандритом Києво-Печерської лаври. Тоді старці відповіли, що був такий випадок наприкінці XVI ст., коли монастирем керував єпископ Володимирський і Берестейський Мелетій Хребтович-Богуринський. Однак прохання ченців не було цього разу почуте. Новим архімандритом лаври став настоятель Слуцького монастиря білорус Йосиф Оранський, вихованець і викладач КМА .

У своїй архіпастирській діяльності митрополит Тимофій Щербацький намагався оберігати давні права Київської митрополії, однак йому доводилося погоджуватися з багатьма рішеннями Синоду, що здебільшого були спрямовані на те, щоб викоринити соборність та виборність духовенства різних звань у Київській митрополії. Так, святитель намагався підпорядкувати собі Переяславську кафедру, проти чого протестував Синод. Особливо турбувався святитель про КМА., зокрема запровадив викладання французької мови (з 1753 р.). 18 листопада 1751 р. митрополит Тимофій Щербацький видав указ та інструкцію на ім'я ректора Георгія Кониського, згідно з якою було всебічно регламентовано життя вищого навчального закладу. Вихованців на цей час у Києво-Могилянській

академії нараховувалось одна тисяча сто дев'яносто три. Київський митрополит опікувався матеріальним становищем Києво-Братського монастиря. Києво-Богоявленське братство зобов'язане митрополиту Тимофію побудовою дзвіниці на місці попередньої дерев'яної. Її споруджувати почали 1756 року. Її головним майстром став київський міщанин Степан Ковнір, який будував дзвіницю і на території Дальніх печер святої лаври. Архітектурний абрис дзвіниці був розроблений керівництвом академії. Митрополит Тимофій часто залагоджував конфлікти, що виникали між братією та академічним правлінням. До академічної бібліотеки Тимофій Щербацький передав 144 власних книги. Крім того він не забував і про Києво-Печерську лавру, до якої надіслав 1757 р. 400 черв'яків.

Митрополит Тимофій Щербацький продовжив і завершив будівельні справи Рафаїла Заборовського: перебудову Софійської дзвіниці, добудову Будинку митрополита, при якому завів сади, створення іконостаса з розкішними царськими вратами. Було зведено величезний будинок чернечих келій, у якому пізніше розмістилася Бурса. Збагатив кафедральну ризницю начинням, прикрасив намісні ікони Софії срібними позолоченими окладами, переважно за власний кошт.

Митрополит Тимофій щороком нездужав дедалі більше і 1757 р. попросився на спокій до Видубицького монастиря. Але Синод прохання про звільнення від керівництва Київською кафедрою навіть не показав імператриці. Навпаки, Єлизавета наказала перевести митрополита Тимофія на Московську кафедру, на якій він став першим митрополитом, після того, як було скасовано патріаршество. Незважаючи на те, що здоров'я колишнього київського архіпастиря похитнулося, він ще дев'ять років керував кафедрою у Москві. Дослідники визначили іншу причину переведення Тимофія Щербацького до Москви. Постійні конфлікти з ректором Київської Академії С. Ляскоронським, архимандритами Братського

монастиря Н. Солониною і М. Стефановичем призвели 1757 року до переходу Щербацького до Москви.

Однак за митрополитства Тимофія Щербацького були обмежені деякі права Української Православної Церкви, КМА. Головна провина за це — в імперській політиці Росії та її знаряддя у цій сфері — Синоду. Якоюсь мірою долучився до обмеження прав КМА і сам Щербацький. Так, він призначив (не затверджував обрання!) нового ректора КМА М. Максимовича, обмежив вільне викладання предметів.

Митрополит Тимофій Щербацький упокоївся 18.04.1767 р. Через особливу повагу до пам'яті спочилого, імператриця Катерина II наказала відспівати священничий чин, бо до того часу всі архієреї, за винятком патріархів, відспівували за загальним чернечим чином. З цього часу було видано указ звершувати над усіма єпископами, архієпископами, екзархами й митрополитами погребіння священниче.

АРСЕНІЙ МОГИЛЯНСЬКИЙ

Київський митрополит Арсеній Могилянський був чи не останнім оборонцем прав Київської митрополії, а по суті Української Православної Церкви. Майбутній першосвятитель народився в м. Решетилівка Полтавського полку (нині — райцентр Полтавської області). Дехто вважає, що він походив з роду Могили, але це твердження не має серйозних аргументів, тим паче, що у козацькому середовищі було поширене це прізвище (досить згадати гетьмана Правобережної Гетьманщини у 1684—1688 рр. Андрія Могилу (Могиленка). Прадід Арсенія — Симеон Тимофійович Могила був священником у Решетилівці, відомим проповідником і духовним письменником. Йому належав збірник проповідей українською мовою «Наука Християнская до Євангелія в коротчці зложная, в каждую неделю и празники Господския и Богоматерняя, на увесь цілий рок...». Батько Арсенія Могилянського — Василь Федорович і дід Федір Семенович Могили також були священниками в Решетилівці. Отже, у батьків Федора й Ірини Могилянських народився 17.03.1711 р. син Олексій — майбутній київський митрополит. Його брат Остап був вихованцем КМА та Харківського колегіуму, проповідником, викладачем, священником, архімандритом (чернече ім'я — Євстафій) київських, ніжинських і полтавських монастирів, проповідником при дворі імператриці Єлизавети.

Після домашнього виховання, Олексій в одинадцять років вступив на науку до початкового класу КМА. 1727 р. він переходить до нововідкритого Харківського колегіуму, який очолював вихованець КМА Павло (чернече ім'я — Платон) Малиновський, знаний своїми філософськими курсами. Після закінчення цієї школи 1735 р. Олексія Могилянського запросив архієпископ Тверський і Кашинський М. Слотвинський (теж вихованець КМА) стати викладачем щойно заснованої Тверської семінарії. 3 листопада 1741 року він перебував в Московській слов'яно-греко-латинській академії при Заїконо-Спаському монастиреві, а з 1742 р. викладав у класах інфіми, граматики та катехізису. Сучасниками Могилянського в цій академії були її ректор Кирило Флоринський, префект Порфирій Крайський, який став з 1742 р. ректором. 21 листопада 1741 р. у Заїконо-Спаській обителі Олексія Могилянського постригли у чернечий чин. Йому було дане ім'я Арсеній. Після постригу в чернецтво Арсеній Могилянський був висвячений на ієродиякона і залишився проповідником, бо мав до цього талант. Про цього молодого проповідника дізналася імператриця Єлизавета Петрівна. Його було запрошено виголосити промову при дворовій церкві. Імператриці дуже сподобалися слова о. Арсенія, що він виголосив у неділі 11-ту і 16-ту після П'ятидесятниці. Вона призначила його своїми придворним проповідником. Арсеній Могилянський перейшов на нові місця свого служіння — до Троїцького монастиря і до лаврської семінарії.

Імператриця Єлизавета щедро обдаровувала нового проповідника. Так, 10 жовтня 1742 р. імператриця наказала ієродиякона Арсенія Могилянського «произвести в придворной церкви по киевскому обыкновению в иеромонахи». Живучість і оригінальність думки, практичний характер проповідей надали о. Арсенію слави і прихилили до нього їх величність імператрицю, яка досить любила проповідників з України. 9.01.1744 р. помер ректор Троїцької семінарії архімандрит Кирило Флоринський. Через п'ять днів після його смер-

ті імператриця призначила ієромонаха Арсенія ректором семінарії і архімандритом Троїце-Сергієвого монастиря, з постійною присутністю у Синоді. Не минуло й п'яти місяців, як вона 8 червня 1744 р. наказала висвятити архімандрита Арсенія в сан архієпископа Переяславля Залеського. Цього дня прийшов до Синоду указ імператриці про те, що Троїце-Сергіїв монастир набуває статусу лаври. Тому за Арсенієм Могилянським зберігався титул архієпископа Переяславського і Дмитровського та архімандрита Троїце-Сергієвої лаври, члена Синоду. Імператриця нагородила його панагією зі своїм портретом, прикрашеною діамантами та рубінами вартістю в 60 тис. руб. (нині зберігається у Троїцько-Сергієвій лаврі).

Цікаво, що після своєї хіротонії в єпископа, що відбулася 25 липня, преосвященний Арсеній Могилянський вирушив на свою батьківщину, був навіть у Києві і ця відпустка тривала до двох місяців.

В особі архієпископа Арсенія Могилянського Переяславська кафедра і Троїце-Сергієва лавра та семінарія мали дуже діяльного архіпастиря, який здебільшого турбувався про освіченість духовенства, розвиток проповідницької справи та будівництво і прикрасу церков. У цей час архієпископ Арсеній не залишав своєї проповідницької праці в Санкт-Петербурзі. На жаль, саме ці тяжкі обов'язки і велика відповідальність підірвали здоров'я архієпископа і навесні 1752 р. імператриця, на прохання Арсенія Могилянського, почислила його на спокій з правом настоятельства у Новгород-Сіверському монастиреві. Цей «відпочинок» для архієпископа Арсенія Могилянського був лише своєрідною підготовкою для більш важливої справи — служіння на давній Київській кафедрі.

П'ять років Арсеній Могилянський був на спокої. Він одужав. Імператриця своїм указом від 22 жовтня 1757 р. викликала архієпископа Арсенія до Москви і призначила митрополитом Київським. Новий архіпастир змінив на цій давній кафедрі митрополита Тимо-

фія Щербацького, якого було переведено на Московську кафедру. Тим часом у Києва готувалися до прибуття вже нового митрополита. Для 26 листопада 1757 р. засідала консисторія, яка встановила церемоніал прибуття митрополита Арсенія Могилянського до Києва. Лише 9 червня 1758 р. митрополит Арсеній Могилянський прибув до Києва і був зустрінутий з належними заздалегідь установленими почесностями. Архіпастир відразу почав розглядати кожну справу, пов'язану з єпархією. Спочатку він ознайомився з консисторією і митрополиту було надано доповідь про стан справ у єпархії, кількість монастирів та парафій. Звісно митрополит приділяв значну увагу КМА. Дбаючи про піднесення рівня знань студентами КМА німецької мови, виписав німецьку газету через відомого українського громадського і культурного діяча Григорія Політику. З його ініціативи було запроваджено нову Інструкцію КМА. Митрополит щедро жертвував на КМА свої кошти (зокрема на них було збудовано нову бурсу, зроблено нову покрівлю на навчальному корпусі, закуплено нові книги для бібліотеки КМА). Серед понад 650 указів київської консисторії багато стосувалося КМА її розбудови, навчання дітей священослужителів тощо.

Відтак, 1759 р. у Києві помер вікарний архієрей митрополита Арсенія Могилянського архієпископ Герасим. Після нього митрополиту став допомагати єпископ Симеон Кончаревич, який, однак, виїхав 1761 р. до Санкт-Петербурга, а потім знову повернувся до Києва і допомагав преосвященному митрополиту у багатьох єпархіальних справах, але без звання вікарного. Помер 26.08.1769 р. у київському Петропавлівському монастирі, де був і похований митрополитом Павлом, митрополитом Тобольським і всього Сибіру, що перебував тоді у Києво-Печерській лаврі на спокої.

За святительства Арсенія Могилянського відбулася подія, що ще раз обнадіяла для київське духовенство дещо поборотися за відродження давніх прав і привілеїв та особливого статусу Київської Митрополії. Залежність Української Православної Церкви

від Константинопольського Патріархату протягом 700-літнього існування завершилася зміною юрисдикції та симонійним переходом 1686 року під владу Московського Патріарха. Наступ царського уряду на політичну автономію України неминуче призвів до ліквідації та церковної автономії українського народу. Церковна автономія була похована значно раніше за політичну автономію, що було скасовано 1764 року. Станом на 1686 рік Київська митрополія була однією із найвпливовіших у Вселенському Православ'ї. Її авторитет сягав поза її канонічні межі. За територією і за висотою церковно-освітнього рівня вона була найбільшою. Після 1686 року історична доля стала мачухою для Київської митрополії, що вступила в сумну смугу свого церковного життя. Її значення у православному світі зменшилося, сфера впливу звужувалася.

Після приєднання Київської митрополії до Московського патріархату розпочалася ліквідація її стародавніх, узвичаєних прав і привілеїв, які вона мала від Константинопольського патріарха, великих київських князів, литовських князів, польських королів і українських гетьманів. Так відразу почався наступ на її канонічну територію. 1686 року виведено із підпорядкування Київському митрополитові Чернігівську єпархію і згодом її перетворено на звичайну єпархію Російської Церкви. Через деякий час вилучено Переяславську кафедру з-під влади київського митрополита. Фактично після 1686 року Київську Митрополію було територіально зведено до меж самої Київської єпархії.

14.12.1766 р. імператриця Катерина II звернулася до народу з маніфестом про скликання депутатів. У ньому йшлося, що депутати скликаються від усіх земель для того, щоб уряд дізнався про проблеми на місцях і для складання нового «Уложення». Що ж до Церкви, то в маніфесті зазначалося, що тільки Синод мав право обрати зі свого боку депутатів до «Комісії Уложення». У той же час Синод визнав за необхідне звернутися до деяких єпископів з указами надіслати письмові пункти про потреби Церкви і духо-

венства. Лише 1 вересня 1767 року Синод звернувся до митрополита Арсенія Могилянського з проханням подати обґрунтовані пункти про потреби «малоросійського духовенства». Такі самі укази отримали чернігівський єпископ Кирило і переяславський єпископ Гервасій та ставропігійні монастирі. Написання і впорядкування петицій київського духовенства було доручено архімандриту Золотоверхого монастиря Модесту та ігуменові Видубицького монастиря Якову.

Ці складені петиції за своєю кількістю і змістовністю є неперевершеними. Петиції київського духовенства містили 75 пунктів, були яскраво доведеними та історично обґрунтованими, з довідками та посиланнями на грамоти, різні привілеї та дарчі листи. Київське духовенство як прогресивна частина тодішнього українського суспільства не могло примиритися з обмеженням своїх стародавніх прав і привілеїв, активно вимагало їх повернути. Водночас київське духовенство, з піднесенням складаючи ці пункти, уважало, що настав нарешті той час, коли буде відновлено всі старі звичаї. Проте ця віра була марною і швидко настало розчарування.

Зокрема, київське духовенство порушувало питання і про вибори самого митрополита. За давнім українським звичаєм, митрополита обирали вільними голосами. Із утвердженням Синоду вибори київського митрополита припинились і стали компетенцією Синоду. З того часу було скасовано інший принцип: вибори київського митрополита з-поміж українців за походженням. Бачачи такий відступ і порушення стародавніх прав, українське духовенство було незадоволене цим, заявило про відновлення цього права. Духovenство також наголосило на одному із важливих пунктів — про незалежність митрополичого суду і право на вибори та затвердження ієрархічних осіб. Останнє стосувалося призначення в монастирі настоятелів. Петиції київського духовенства викликали в Синоді певне збентеження. Зрештою це повністю

втратило значення, бо становище Церкви зовсім не обговорювалося в «Комісії Уложення».

Указом Синоду від 2.04.1767 р. наказано преосвященному Арсенію Могилянському більше не титулуватися «Митрополит Київський, Галицький і Малої Росії», а тільки «Митрополит Київський і Галицький». Так остаточно київського митрополита було позбавлено прав і титулу, перетворено його роль у звичайного єпархіального архієрея.

Митрополит Арсеній 19.08.1767 р. у Києві освячував Свято-Андріївську церкву, яку ще закладав митрополит Рафаїл Заборовський. Найбільше преосвященний турбувався про Софійський кафедральний монастир, про ремонт Києво-Софійського собору, прикрасу його всередині, оновлення іконопису, накладання ризи на чудотворну ікону Миколая Мокрого, що на хорах.

Помер Арсеній Могилянський помер 8.06.1770 р. у замській резиденції у митрополичому будинку на Шулявці. Тіло його звідти було перенесене до Софійського собору. Чин цього перенесення очолював тоді святий Павло Конюшкевич, митрополит Тобольський, а 21 липня священним погребінням тіло його відспіване преосвященим Самуїлом, єпископом Білгородським, який очолив після Арсенія Могилянського Київську митрополичу кафедру.

ГАВРИЇЛ КРЕМЕНЕЦЬКИЙ

Митрополит Київський і Галицький Гавриїл Кременецький народився в містечку Носівка Київського полку (нині — райцентр Чернігівської області) 20 листопада 1711 р. При хрещенні отримав ім'я Григорій. Батько його Федір був міським старшиною і з дитинства віддав сина навчатися до Київської академії, із якої Григорій Кременецький перейшов до Харківської колегії, а потім — до Московської академії, де і закінчилось його навчання. З того часу до призначення його київським митрополитом він служив у Росії. Спочатку це був Санкт-Петербург, до якого викликав його як викладача семінарії при Олександрівській лаврі архімандрит Стефан Калиновський, українець за походженням. Разом з Григорієм Кременецьким був покликаний на викладання наук Андрій Зертис-Каменський (вихованець КМА). Обидва вони заснували всі класи новоутвореної семінарії. 1739 р. були пострижені в чернецтво. Наступного року ієромонах Гавриїл Кременецький був призначений ректором семінарії, а Амвросій Зертис-Каменський — її префектом. 1748 р. ієромонаха Гавриїла Кременецького було піднесено до сану архімандрита і настоятеля московського Ново-Спаського монастиря, а за цим призначено було членом Синоду. 17 вересня 1749 р. архімандрита Гавриїла Кременецького висвячено на єпископа Коломенського і Каширського. Будучи на цій кафедрі, він багато

уваги надавав місцевій семінарії. 1755 року Гавриїла Кременецького переведено на єпископа Казанського і Свіажського. Він характеризувався як людина набожна, покірна, обачлива, здібна до наук. Брав участь у перекладі російською «Зерцала» А. Селія, написав «Поучение об обрядах христианских, или Слова к народу кафолическому».

Через 7 років, 25 липня 1762 р., єпископ Гавриїл Кременецький отримує призначення до Санкт-Петербурга, і через три дні підноситься до сану архієпископа. За його сприяння в Олександро-Невській лаврі розпочинається будівництво нових кам'яних келій. Архієпископу Гавриїлу Кременецькому довелося виконувати і неприємні функції — брати участь у комісії із секуляризації церковного майна, обмежувати Київську митрополію. Устрій КМА він намагався влаштувати відповідно до вимог «Духовного регламенту». Він брав активну участь у розробленні проекту «Уставу і штатів» навчальних закладів Росії. Однак українство митрополита Гавриїла, любов до батьківщини давалася взнаки.

22 вересня 1770 р. рішенням Синоду він був призначений митрополитом Київським і Галицьким. 25 вересня йому було подане право носіння білого клобука та постійне місце у синоді. Однак не відразу преосвящений зміг прибути на стародавню Київську кафедру, оскільки тут відкрилася згубна пошесть (епідемія чуми). Через це він 8 місяців перебував у Санкт-Петербурзі. У травні 1771 р. приїхав до Москви і звідси прибув до Гамаліївського Харлампієвого монастиря, де перебував у свого приятеля по КМА архімандрита Ісайї Германовського, і від цієї обителі вступив до Києва 4 березня 1772 р.

Саме в період керівництва Гавриїла Кременецького Київською митрополією в її межах територіальних відбулися зміни, зокрема 1775 р. у зв'язку з ліквідацією Січі указом монархині Катерини II створено Новоросійську губернію і засновано нову єпархію Слов'янську і Херсонську. За рішенням Синоду для ствердження цієї

новоутвореної єпархії було відокремлено від Київської, Переяславської та Білгородської єпархій деякі повіти. Тому із Київської єпархії відійшла до Слов'янської Полтава з повітовими монастирями та церквами, вся Запорізька Січ і частина Новомиргородського повіту. Переяславська єпархія також через відокремлення території залишилася бідною на кількість парафій, тому преосвященний Іларіон Переяславський просив від Київської до нього приєднати хоча б частину парафій. За поданням митрополита Гавриїла Кременецького Синод перевів до Переяславської єпархії із Миргородського полку 109 і із Лубенського 17, всього — 126 церков. Коли відкрилося 16 вересня 1781 р. Київське намісництво, то єпархія Київська було переведено у його межі.

Митрополит Гавриїл багато турбувався і про академію, для якої збудував новий кам'яний корпус, не шкодував і особистих заощаджень, що призначав здебільшого на бурсу та шпиталь при КМА, на ікони Богоявленської церкви Братського монастиря, а відсотки з приділених грошей розподілив таким чином: на утримання бідних студентів, на лікування хворих, на Трьохсвятительську богадільню. Дарував КМА книги і навіть особисту бібліотеку. Для ректора було влаштовано покої, також кам'яні. За митрополитства Гавриїла Кременецького сталася і непоправна втрата — 1780 р. згоріла бібліотека академії, яку дуже довго намагалися повернути до життя через дарування книг багато архієреїв та сановитих людей. Він суворо стежив, щоб вихованці КМА ставали дяконами та священниками, навіть заборонив студентам мандрувати з місця на місце і без користі жити в церковних шкільних приміщеннях. Він удосконалював навчальний процес. Так, замість традиційних класів (12 років навчання) він запровадив нові (нижчий, середній та вищий — усього 9 років), більше уваги приділяв математиці, іноземним мовам (французькій, грецькій та єврейській).

Помер Гавриїл Кременецький 9.08.1783 р. Він був слухняним виконавцем всіх розпоряджень імператриці Катерини II та Синоду.

Через це підготував неабияке підґрунтя для повної ліквідації всіх автономістичних прагнень духовенства Київської митрополії. Не був він байдужим до свого церковного кар'єрного росту і дуже піклувався про це, дослухаючись до переконань сильних світу цього. Його побоювання приїхати до Києва в період вирування згубної пошесті дійшли до того, що він навіть після того, як вона вщухла, вирішив приїхати до Києва вночі, щоб бодай його ніхто не поцілував у руку, щоб він не заразився цієї смертельною хворобою. Але найбільше митрополит Гавриїл запам'ятається тим, що брав участь у несправедливому суді над митрополитом Ростовським Арсенієм Мацієвичем. Саме він під час ганебного комедійного позбавлення сану відібрав від Арсенія посох, і в той момент засуджений святий промовив: «Ти забув, яким має бути архієрей Божий... За твою Іродіяду твій суперник задушить тебе, бо так, танцюючи з нею, ти осудив мене». І дійсно Києвом ширилися плітки, що митрополит помер не своєю природною смертю.

САМУЇЛ МИСЛАВСЬКИЙ

Митрополит Київський і Галицький Самуїл (в миру — Семен Григорович Миславський) народився 24 травня 1731 року в с. Полошки Глухівського повіту у священничій сім'ї. Батько його Григорій Миславський був парафіяльним священиком і дав своєму сину початкову освіту, навчивши його слов'янської грамоти та церковного співу. 1742 року Семен вступив до КМА, у якій навчався 13 років. На другому році навчання у богословському класі (1752/1753 навчального року) він удостоївся високої оцінки («цвіт між протчими»). Але після закінчення 3-го класу облишив навчання і тоді прийняв чернечий постриг у Софійському соборі (12.04.1754 р.) від митрополита Тимофія Щербацького, а 25 листопада цього самого року рукоположений у сан ієродиякона. Одночасно він став викладачем КМА. 1756 року його рукополагають в ієромонаха. На кафедрі філософії Самуїл Миславський став послідовником чеського педагога Яна Амоса Коменського і філософських систем Вольфа і Бакмейстера. Його «Латинську грамматику», що була видана 1765 р., тривалий час вважали найкращим посібником. З листопада 1757 р. ієромонаха Самуїла призначають другою особою в академії — префектом. Відразу новий керівник порушив питання про ремонт приміщень, що перебували в непридатному стані. Через це конфліктує із братією Богоявленського монастиря

і домагається в них повернення колись відібраних ченцями 468 крб. Поряд з господарськими справами префект ревно стежить за викладанням богословських дисциплін в академії, навіть жаліється преосвященному Арсенію, митрополиту Київському на те, що погано викладають богослов'я.

Київський першосвятитель, переживаючи за такий стан речей в академії, 16 січня 1761 р. призначає ієромонаха Самуїла Миславського на посаду ректора і підносить до сану архімандрита Богоявленського братського монастиря. Саме в цей час царський уряд почав розглядати КМА як середній духовний навчальний заклад, тому її ректор все-таки докладав усіх зусиль, щоб зберегти за нею статус вищого навчального закладу. Архімандрит Самуїл Миславський намагався зберегти за академією її колишні права та привілеї. Але, побачивши, що це викликає невдоволення російського уряду, ректор змінив тактику і провадив політику, що диктувалася центром. За цю поступливість щорічно академія отримувала додатково державну субсидію у розмірі 500 крб. У 1767—1768 рр. архімандрит Самуїл Миславський бере участь у роботі комісії київського духовенства з розроблення нового проекту «Уложения про права и привилегии малороссийского духовенства».

Архімандрит Самуїл недовго очолював Києво-Пустинно-Микільський монастир. У цей період життя отець був уславлений своїми проповідями, яких дослідники нараховують 57. Саме через проповідницьку діяльність Самуїла Миславського викликали до Санкт-Петербурга, де перед імператрицею Катериною II виголосив кілька проповідей. 28.12.1768 р. він був хіротонізований на єпископа Білгородського й Обоянського. У цей період свого святительства Самуїл Миславський працював над тим, щоб у Харківському колегіумі викладали більше іноземних мов — німецьку, французьку, російську. Увів навчання малювання та музики. На прохання місцевого духовенства преосвященний Самуїл знову відновив братські підготовчі школи для дітей. Досить різко єпископ Самуїл

ставився до духовенства. Він не любив тих священиків, які були малограмотними і не проповідували. Фактично за його святительства у Слобідському краї втратилося виборне право на парафіях. Здебільшого він почав призначати священиків сам, своїм указом. 24.09.1771 р. преосвященного Самуїла Миславського було переведено на Крутицьку кафедру, а з 17.02.1775 р. він стає членом Синоду. Уже через рік його призначають єпископом Ростовським і Ярославським, а 1777 р. було зведено у сан архієпископа. 22.09.1783 р. призначено митрополитом Київським і Галицьким з правом носіння білого клобука. За рішенням Синоду він стає архімандритом Києво-Печерської лаври.

Досить владно він почав ставитися і до ченців. Своім указом від 24 квітня 1791 року він заборонив монахам обіймати посади наказчиків і керівників у монастирських маетках і рекомендував призначати на ці посади людей світських. Іншим своїм указом владика заборонив давати відпуск ченцям з монастиря без особливої на те причини. Він викривав показні благочестя і подвиги, але поважав народні традиції та звичаї Слобідського краю. 1770 року Самуїл Миславський звернувся в Синод із проханням відновити хресний хід з іконою Знамення Божої Матері, який було заборонено через конфлікт двох монастирів. Але це прохання було задоволене лише 1790 р.

Київський першосвятитель перш за все боронив духовенство від світських бюрократичних та секулярних впливів катерининської епохи. Після запровадження в Україні духовних штатів 1786 р. митрополит зумів захистити деякі українські монастирі від ліквідації. Найбільше ж преосвященний турбувався про КМА. Намагаючись урівняти академічну освіту з університетською, святитель запровадив викладання у КМА нових предметів: алгебри, геометрії, тригонометрії, механіки, оптики, загальної та природничої історії, географії, архітектури, малювання й музики. Уважаючи стан вищої освіти незадовільним через засилля схоластики та латини, він за

вимогою Синоду наголошував на вивченні загальноімперської, фактично державної мови — російської, запрошував викладачів із Росії. Незважаючи на протести студентів і викладачів наказав усім учителям викладати тільки російською мовою й суворо стежити за вимовою. Так примхливо у одній особі поєднувались риси русифікатора і патріота. Запроваджуючи новітні філософські системи (Баумейстера), уводячи нові підручники, він одночасно заборонив професорам укладати власні курси, що означало ліквідацію давньої академічної традиції.

Матеріальне становище академії було вкрай важким. Російський уряд відмовлявся утримувати давню українську школу. 10 квітня 1786 р. вийшов наказ імператриці Катерини II про переведення КМА до Києво-Печерської лаври і про закриття Богоявленського Братського монастиря. Митрополит Самуїл Миславський зробив все, щоб академія і монастир залишилися на тому самому місці і просив імператрицю, під час перебування її у Києві 1788 р., щоб вона змінила своє попереднє рішення. Катерина II задовольнила прохання святителя і навіть виділила допомогу на ремонт академічних корпусів. Митрополит скористався okazією і започаткував друкарню КМА при Києво-Печерській лаврі, дбав про наповнення бібліотеки КМА підручниками, стимулював створення при КМА «Вольного пиитического общества» на чолі з учнем митрополита — видатним ученим Іринеем Фальковським, запровадив безкоштовні обіди для студентів та їх медичне обслуговування. Сам любив займатися історією, особливо часами Київської Русі, історією Києва та київських монастирів. Він зібрав великий архів, збережена частина якого знаходиться в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Київ), а частина — в Москві у відділі рукописів Державної бібліотеки Росії (колекція М. А. Маркевича і І. Л. Лукашевича).

Роки святительства на давній кафедрі митрополита Самуїла Миславського збіглися в часі з поділами Речі Посполитої трьома

імперіями (у другому поділі Австрійська імперія участі не брала). У межах Російської імперії опинилися землі Правобережної України й Білорусі, де було чимало уніатів. Оскільки російський уряд надзвичайно вороже ставився до унії, то наvertsали до православної віри не завжди добровільно. Свою роль відіграв у цій справі і київський митрополит, роль якого ще не до кінця вивчена. Близько 2 мільйонів населення Волині і Поділля перейшло в православ'я. За рахунок Правобережної України значно розширилася територія Київської єпархії.

Відомий митрополит Самуїл Миславський як церковний письменник. З його літературної спадщини відомі: «Увещательное поучение новому викарию епископу Виктору», «Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры», «Права и преимущества малороссийского духовенства», «Начальные трактаты богословских лекций Феофана Прокоповича». За ці та інші праці митрополит Самуїл Миславський був обраний членом Російської академії наук.

Упокоївся святитель 8 січня 1796 р. у Києві та похований у митрополичій усипальниці Києво-Софійського собору.

ІЕРОФЕЙ МАЛИЦЬКИЙ

Майбутній святий Київської митрополії народився 1727 року на Чернігівській землі. У миру — Іоанікій Малицький. Щодо його «альма матер» думки дослідників розходяться: одні вважають його вихованцем КМА, другі — Чернігівського колегіуму, треті — Воронежської семінарії. Після здобуття освіти був призначений у Воронежську семінарію викладачем. Потім обіймав посаду проповідника і префекта. На запрошення намісника Троїцько-Сергієвої лаври Лящевецького викладав у її семінарії. Після висвячення Лящевецького 1758 року на єпископа Воронежського та Єлецького повернувся з ним до Воронежа. Того року майбутній архіпастир прийняв чернечий постриг у Воронежі і був обраний членом Воронежської консисторії. З 1759 р. викладає риторичу й логіку у Воронежській семінарії, стає її префектом. Потім (1762 р.) він був переміщений до Чернігівської єпархії, стає ігуменом Думницького Різдва Христового монастиря, що розташовувався за 42 км від Чернігова. Через десять років, 1772 р., він стає настоятелем Чернігівського Борисоглібського монастиря, а ще через два роки священноначаліє призначає ігумена Ієрофея Малицького архімандритом Єлецького Чернігівського Свято-Успенського монастиря. 20.04.1786 р. майбутній митрополит рішенням Синоду був призначений на посаду ректора Чернігівської духовної семінарії. 6 грудня 1785 року відбулася хіротонія архімандрита Ієро-

фея на єпископа Чернігівського і Ніжинського. Свою роль відіграв і колишній бунчуковий товариш, а потім канцлер Російської імперії Олександр Безбородько, з яким приятелював ще з часу ігуменства у Думницькому монастирі. У Чернігові Малицький заходився відновлювати Преображенський собор, заснований ще 1024 р. Після смерті митрополита Самуїла Миславського був зведений на київську кафедру. Це відбулося 1.04.1796 р. Водночас його призначили членом Синоду.

«Пастир наш із мертвих повстав!» — так виголошував дивний словом і думкою великий проповідник, протоієрей Софійського собору Іоан Леванда, натякаючи на дивну схожість митрополита Ієрофея Малицького зі своїм попередником митрополитом Самуїлом Миславським. День 26.05.1796 р. був святковим днем для всього Києва, який зустрічав свого архіпастиря.

Під час свого святительства на Київській кафедрі митрополит Ієрофей докладав багато зусиль у справі просвітництва. Особливо був великим покровителем КМА. Митрополит пожертвував на школу, піклувався про її матеріальний стан. Також не забував він турбуватися і про Богоявленський Братський монастир, закритий Катериною II. Тепер згідно з новими штатами він ставав другокласним, разом з цим указом Синоду було переведено до Братського закритий Гамаліївський Харлампіїв монастир, покровителем якого був свого часу гетьман Данило Апостол. До КМА належала й Переяславська семінарія. Багато з тих, хто навчався в ній, вступали потім в академію. Митрополит Ієрофей Малицький наказував суворо дотримувати правил навчання і без потреби студентам передчасно не залишати навчання і відходити до Переяславської єпархії з незакінченою освітою у Києві. Своїм указом від 17.09.1798 р. київський митрополит Ієрофей Малицький увів Академічне правління, до якого за посадами увійшли префект, скарбник і бібліотекар. Сприяв пристосуванню КМА до потреб Церкви, збільшив кількість студентів духовного стану, регулярно проводив богословські диспути.

Святитель Ієрофей Малицький мав добре серце і вмів прощати образи багатьох. Зокрема, так сталося із викладачем архімандритом Іринеем Фальковським, який заступившись за одного студента, нагрубив митрополиту. Справа дійшла до Синоду. Іринееві Фальковському, майбутньому вікарному архієрею, було винесено суворо догану, щоб у подальшому він припинив своє викладання у КМА і переїхав на працю до цензорського комітету у Санкт-Петербург. Але митрополит з милості просив Синод залишити архімандрита Іринєя Фальковського на попередній посаді настоятеля Гамаліївського Харлампієвого монастиря та викладача богослов'я.

18.12.1797 р. імператор видав указ про відкриття на теренах Російської імперії ще двох академій за зразком Київської і Московської у Санкт-Петербурзі та Казані. Митрополит Ієрофей не тільки підтримав цей історичний почин, але й долучився допомагати організовувати ці академії. Але смерть, що незабаром настала, не дала йому сповна це виконати.

Митрополит Ієрофей Малицький був здібним адміністратором. Саме в цей час, унаслідок нового встановлення кордонів, імператорським указом від 7.09.1797 р., було значно реорганізовано межі Київської єпархії. Правобережжя, що внаслідок трьох поділів Польщі, відійшло до Російської імперії, виокремлювалось в самостійну єпархію з центром у Переяславі. Натомість до Київської єпархії відходили такі міста: Умань, Катеринопіль, Чигирин і Черкаси, виведені із Катеринославської губернії; Махнівка, Липовець, П'ятигори, Сквиря, виведені із Брацлавської губернії; Радомишль із Волинської губернії. За ревне служіння Ієрофей Малицький 6.11.1798 р. був нагороджений орденом святого Апостола Андрія Первозванного.

Митрополит Ієрофей Малицький упокоївся 2 вересня 1799 р. Похований у митрополичому склепі Києво-Софійського собору.

ГАВРИЇЛ БАНУЛЕСКУ-БОДОНІ

Митрополит Гавриїл Банулеску-Бодоні (світське ім'я — Григорій) народився 1746 р. в м. Бистриця (Трансільванія) Австрійської імперії (нині — Румунія). Походив із родини збіднілого молдавського боярина Григорія Банулеску, який переїхав у Трансільванію з Молдавії, та його другої дружини Анастасії. Бодоні — прізвище вітчима майбутнього митрополита. Освіту Григорій здобував спочатку у Бистрицькій школі, звідки його забрав дядько по материнській лінії — священик. Останній на свої кошти відрядив небожа до Трансільванської школи, де з-поміж інших предметів викладали слов'янські мови та латинь. Після закінчення навчання Григорій продовжив освіту в Будапешті, а з 1771 р. навчався в КМА, слухаючи тут курс богослов'я. Для досконалого вивчення грецької мови та завершення освіти загалом 1773 р. вирушив до Греції. Тут, у Патмоській і Хіоській школах та Афонській Академії, Григорій упродовж трьох років вивчав мову еллінів, докладно опанував вчення Східної церкви, мав можливість побачити життя афонських монастирів. 1776 р. повернувся до Трансільванії та викладав у м. Насауді. Маючи знання з давньогрецької та новогрецької мови, латинської та французької мов, а також церковної історії, історичної та сучасної географії, він 1777 р. переїхав до Ясс. Завдяки місцевому митрополиту Молдовлахійському (Мавровлахійському) Гавриїлу Каллімаху, Григорій був призначений викладачем

латинської мови в господарську (князівську) школу. Тут грецьку мову та філософію викладав відомий учений, грек, ієромонах Никифор Феотокі (майбутній архієпископ Слов'янський, а згодом Астраханський) з яким Григорій дружив усе життя.

Молодому та здібному вчителеві Ясський митрополит Гавриїл надав можливість ще раз побувати у Греції для вдосконалення мови. З цією метою, він надав Григорію кошти та рекомендаційні листи до Константинопольського патріарха. 1779 р. відбулася аудієнція в патріарха Софронія II. У Константинополі в Успенському монастирі Григорій був пострижений у ченці під іменем Гавриїл, на честь свого патрона, митрополитом Парфенієм Черніки. Згодом вирушив на навчання в Патмоську школу. Однак через епідемію чуми цю школу було закрито і чернець змушений був повернутися в Ясси. Ясський митрополит Гавриїл запропонував йому очолити кафедру грецької мови у згаданому навчальному закладі, оскільки Никифор Феотокі переїхав до Полтави. 31.08.1781 р. чернець Гавриїл був рукоположений Молдавським митрополитом у сан диякона, а 1.09.1781 р. — ієрея, на котрого покладался обов'язок проповідника грецькою та болгарською мовами в Ясській митрополії

Незважаючи на свій авторитет знавця грецької мови, Гавриїл довго не затримався в тодішній молдавській столиці, оскільки молдавський уряд почав насторожено ставитись до Ясської школи, у стінах якої почали поширюватися масонські ідеї. За згодою Ясського митрополита Гавриїл у липні 1782 р. вирушив до Полтави. Сюди його запросив Слов'янський і Херсонський архієпископ Никифор (Феотокі). Владика Никифор призначив Гавриїла викладачем філософії та грецької мови до Славянської духовної семінарії, невдовзі він став її префектом. Від'їзд Гавриїла до Російської імперії більшість дослідників трактує не як кар'єрний крок, а радше політичний, адже маючи впливового покровителя і самому будучи вже відомим, він міг робити кар'єру на батьківщині. Але Молдавія перебувала під протекторатом Османської імперії, а також потерпала від визиску

фанаріотів (етнічних греків, які перебували при владі в залежних від турків придунайських державах), тому проросійська орієнтація Гавриїла стає цілком зрозумілою. Однак, уже наступного року Гавриїл повертається через Київ до Ясс, де його покровитель митрополит Гавриїл Каллімах возвів його в сан архімандрита, вбачаючи в ньому свого наступника. 1786 р., після смерті митрополита Гаврила Каллімаха, архімандрита Гавриїла призначили кандидатом на Романську кафедру, однак йому не вдалося її обійняти, через засилля фанаріотської державної адміністрації.

Через рік політична ситуація в регіоні спонукала Гавриїла Банулеску-Бодоні знову виїхати до Російської імперії. Передовсім це рішення було пов'язано з початком російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Коли військові дії розпочались на території Дунайських князівств, молдавський господар Олександр Маврокордато втік до Російської імперії, де йому було дозволено поселитися в Полтаві. Разом з князем виїхала частина бояр, до них приєднався і архімандрит Гавриїл. У Полтаві він зблизився з родиною молдавського господаря, відправляв для нього богослужіння грецькою мовою та навчав його дітей. А. Маврокордато відрекомендував Гавриїла тодішньому Полтавському архієпископу Амвросію Серебренікову, який попросив у Синоду дозволу викладати Гавриїлу. Емігрант очолив кафедру грецької мови та філософії в Катеринославській духовній семінарії, а згодом став її ректором. За свідченням Петра Куницького — одного з дослідників життєвого шляху Гавриїла — більшість викладачів Катеринославської духовної семінарії були невдоволені, що іноземець, який не попрацювавши у нижчих класах, розпочав роботу з таких престижних кафедр. Працюючи у цьому навчальному закладі, Гавриїл створив елліністичну школу в Російській імперії, вихідцями з якої були відомі перекладачі І. Мартинов, І. Гнідич, Огінський, протоієрей П. Куницький та ін. І. Мартинов пізніше видав 26 томів перекладів грецьких класиків, І. Гнідич був перекладачем «Іліади» та інших творів.

З розгортанням військових дій на території Молдавії та Валахії та зайняттям цих князівств російськими військами, Г. Потьомкін, для врегулювання церковних справ на нових територіях, викликав до своєї ставки катеринославського архієпископа Амвросія Серебренікова, який прибув до Молдавії разом з Гавриїлом Банулеску-Бодоні. Останній, будучи вихідцем з місцевого населення, міг надати цінні поради для відродження тут церковного життя, але вже під покровительством РПЦ, задля того, щоб нівелювати вплив Константинопольської патріархії. Невдовзі, 11.02.1792 р., новим молдавським митрополитом було призначено Гавриїла Банулеску-Бодоні. Проте, як не намагалися представники російського уряду обставити призначення нового церковного зверхника місцевими традиціями, Гавриїл недовго перебував у цьому статусі. Після укладення Ясського миру російські війська залишили територію Дунайських князівств, а молдавський господар Олександр Мурузі неприхильно сприйняв нового митрополита. Особливо вороже проти Гавриїла була налаштована Константинопольська патріархія, яка вимагала зречення з митрополичої кафедри. За відмову зректись, Гавриїл був арештований і під конвоєм відправлений до Константинополя. Його навіть піддали анафемі. Лише завдяки втручанням російського посла в Константинополі В. Кочубея, Гавриїл був звільнений і вкотре вирушив до Російської імперії. У травні 1793 р. Гавриїла було призначено на катеринославську кафедру (митрополитом Катеринославським і Таврійським) з місцем перебування в Полтаві, а з 1798 р. — у Новомиргороді.

Владика Гавриїл за період керівництва єпархією приділяв велике значення моральному рівню священнослужителів та будівництву храмів, дбав про монастирі, намагаючись перетворити їх на осередки духовності та моральної чистоти. Особливо митрополит звертав увагу на освітній рівень священників, а також спонукав їх вести богослужіння за книгами РПЦ. Під особливою опікою єпископа була Полтавська духовна семінарія. Під час перебування Гавриїла Банулеску-Бодоні на кафедрі 1794 р. було закладено за його участю місто

Одеса на нібито порожньому місці, хоча тут існувала раніше турецька фортеця Хаджибей (це давнє українське місто Коцюбіїв, що ще як мінімум у XV ст. торгувало хлібом з Константинополем). Під його патронатом тут було закладено понад десять храмів та монастирів.

Наприкінці XVIII ст. Гаврилу судилось посісти в церковній ієрархії Російської імперії особливо почесне місце. Після смерті київського митрополита Ієрофея Малицького він зайняв його місце. Митрополит Гавриїл, очоливши Київську кафедру, спрямував зусилля на встановлення домінуючої ролі Київської митрополії на теренах України та Білорусії. Владика Гавриїл особливо опікувався КМА, саме за його пастирства її ректором став Іриней Фальковський. Митрополит Гавриїл вимагав, щоб священники Київської єпархії відправляли своїх дітей на навчання в КМА, навіть за умов, коли діти вже навчалися в інших навчальних закладах. Місцеве духовне управління, т. зв. дикастерія додатково складала списки дітей і суворо контролювала виконання наказу. Особам, які наважилися ігнорувати розпорядження, загрожувало позбавлення посади та духовного звання. Встановлена програма для навчання була досить важкою для учнів. Окремі студенти навчалися по декілька років в одному класі. Тому, за розпорядженням Синоду при КДА було відкрито спеціальну школу з полегшеною програмою навчання, викладали в якій російською мовою.

Своєрідним нововведенням було рішення митрополита ввести в КДА медичний курс. З цією метою владика доручив київській дикастерії разом з представниками медицини укласти план занять, який згодом було затверджено. Лекції з медичного курсу читали латинською мовою, для детальнішого пояснення послуговувались російською. Значну увагу митрополит приділив кадровому складу академії. Він запросив нових викладачів, а також залишав при академії найкращих її випускників.

Значною вадою православного духовенства в час митрополита Гавриїла була не лише недостатня професійна підготовка, але й невисокі моральні якості. Синодальна влада вбачала у цьому відсутність

належного контролю з боку єпархіальних архієреїв. Тоді, на вимогу київської дикастерії та митрополита зокрема, духовні правління та благочинні подали своє бачення проблеми. Воно полягало у матеріальній незабезпеченості священників, поширенні явища пиятики у парафіяльному житті. Дикастерія запропонувала перелік заходів щодо подолання хибних звичок, зокрема — заборонити шинкарям продавати представникам духовенства горілку; відкрити доступ духовенству до Лаврської, Софійської й академічної бібліотек та зобов'язати священників навчати дітей парафіян заповідей та молитов. Запропоновані заходи митрополит затвердив до виконання.

Для поповнення скарбниці митрополії митрополит Гавриїл видав указ 1801 р. про торгівлю церковними свічками. Однак, суттєво більше його турбувала проблема матеріального становища священників. Владика намагався впровадити в життя митрополії принцип домовленості між священниками (з одного боку) і селянами та поміщиком (з іншого), щоб чітко визначити, скільки землі та продуктів сільського господарства отримає пастир на рік. Митрополиту Гавриїлу вдалось розв'язати питання про закріплення за церквами земельних ділянок, що було своєрідним досягненням, адже імператор Павло I, фактично, своїм указом, секуляризував церковні землі.

У руслі державної політики Київський митрополит змушений був виконувати імператорський указ 1801 р. про будівництво храмів, відповідно до якого забороняли будувати дерев'яні церкви. Парафії, які не в змозі були побудувати кам'яну церкву, ліквідовувалися і долучалися до інших церков. Коли ж парафіяни, які не спромоглися звести кам'яну церкву, зверталися за допомогою до митрополита для організації збору пожертв на будівництво, то отримували відмову, мотивовану тим, що будівництво церкви та її благоустрій є обов'язком парафіян. Було запроваджено заходи, які мали знищити й інші українські традиції, щоб установити «єднообразіє» з російськими традиціями. Знищували традиції КМА, зокрема замість демократичного обрання викладачів, ректора митрополит Гавриїл сам призначав їх.

21.08.1803 р. митрополит Гавриїл, посилаючись на хворобу, залишив київську кафедру, переїхав до Одеси, а згодом — у Дубоссари (1805—1810). Однак, після російсько-турецької війни 1806—1812 рр. Церква Молдавії та Валахії припинила бути залежною від Константинопольської патріархії та перейшла в підпорядкування РПЦ. За цих обставин 28.03.1808 р. екзархом Молдавії, Валахії та Бессарабії та митрополитом молдавським було призначено Гавриїла Банулеску-Бодоні. На Молдавській кафедрі митрополит Гавриїл також переймався близькими для нього питаннями освіти для духовенства національною мовою — заснував Кишинівську духовну семінарію, при якій створив шляхетний пансіон. За ініціативи митрополита було відкрито друкарню, було створене відділення біблійного товариства, що 1817 р. видало Євангеліє молдавською мовою, організував перші ланкастерівські школи у Бесарабії. Про час діяльності митрополита Гаврила на Батьківщині можна стверджувати, що в його оточенні перебувало чимало вихідців з України. Тож «український слід» продовжився і в його діяльності на теренах Молдови. Характерно, що за основу в Кишинівській семінарії було взято структуру КДА. У викладацькому складі семінарії було чимало соратників митрополита часів його перебування на чолі Київської митрополії. Наприклад, у 1803—1808 рр. семінарію очолював Петро Куницький (настоятель Одеського Спасо-Преображенського Собору), префект — Іван Несторович, економ — Ісидор Гербановський. Соратником митрополита Гавриїла був вікарний єпископ Димитрій (Даниїл) Сулима. Загалом, українці переважали серед викладацького та студентського складу Кишинівської семінарії, яка стала чільним духовним навчальним закладом для південних регіонів Російської імперії.

Відійшов у вічність митрополит 30.03.1821 р. у Кишиневі після тяжкої застуди. Поховали його в одній з найшановніших православних святинь Молдови — Кипріяновому Успенському монастирі.

Таким чином, постать митрополита Гавриїла Банулеску-Бодоні в історії православ'я на українських теренах є контрroversійною.

Насамперед, він, чимало зробив для зростання Православної Церкви в Україні, будучи митрополитом Катеринославським та Київським. Але працював у руслі офіційної політики Російської імперії стосовно українських земель. Митрополит чітко виконував усі настанови Синоду, зокрема наполягав на уніфікації українського православного друку з російським, чимало зусиль доклав для того, щоб місцеві священники вивчаючи російську мову, провадили нею богослужіння, інакше кажучи безпосередньо чи опосередковано сприяв русифікації. Натомість, обійнявши вищу церковну посаду на батьківщині, тобто на молдовських теренах, за підтримки російського імперського уряду, митрополит Гавриїл постає як молдавський просвітник. Незаперечним досягненням митрополита стало заснування елліністичної школи в Російській імперії, підтримання освітніх духовних закладів на південноукраїнських землях. Децю суперечливими можуть видаватися його рішення щодо примусового навчання дітей священників Київської єпархії в КДА та деякі нововведення у навчальній програмі. Викликає повагу його реформаторська діяльність стосовно морального обличчя священників та поліпшення їх освітнього рівня, незалежно від віку. Протистояння митрополита Гавриїла з католиками та уніатами на цей час було зумовлене необхідністю опікуватися нещодавно повернутою до православ'я паствою.

Якщо централізаторська і русифікаторська політика Російської імперії в УБПЦ вели певною мірою обережно, щоб не викликати всеночного спротиву, то в останній третині XVIII ст. її посилили і вона стала безсоромнішою. Це яскраво виявилось у призначенні нових київських митрополитів. По смерті Гавриїла (Банулеско-Бодоні) на київську кафедру у XIX — початку XX ст. призначали винятково росіяни. Хоча серед них інколи траплялися визначні особистості (наприклад, Євгеній Болховітинов), однак мета царату і Синоду була прозорою — русифікація українців. РПЦ була знаряддям цієї антиукраїнської політики...

ЗМІСТ

Вступ	3
Св. Іов Борецький	5
Св. Петро Могила	18
Сильвестр Косов (Косів)	28
Діонісій Балабан	35
Йосиф Нелюбович-Тукальський	42
Гедеон Святополк-Четвертинський	49
Варлаам Ясинський	55
Йоасаф Кроковський	64
Варлаам Ванатович (у схімі Василій)	71
Рафаїл Заборовський	79
Тимофій Щербацький	88
Арсеній Могилянський	94
Гавриїл Кременецький	101
Самуїл Миславський	105
Ієрофей Малицький	110
Гавриїл Банулеску-Бодоні	113

Науково-популярне видання

МИТРОПОЛИТ ДМИТРІЙ (РУДЮК)
ПРОТОІЄРЕЙ ЮРІЙ МИЦІК

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ XVII—XVIII ст.

Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 6,12.
Тираж 4000 прим. Замовлення №8-10-1529

Акціонерне товариство «Державна акціонерна компанія
«Українське видавничо-поліграфічне об'єднання»
03057, м. Київ, вул. О. Довженка, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і книгорозповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК №6397 від 12.09.2018 р.

Віддруковано у ПрАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»
КП «ДАК «Укрвидавполіграфія». 61012, м. Харків, вул. Різдва, 11.

Свідоцтво ДК №3985 від 22.02.2011 р.